

КНИГА ПЕРША

НІЧ НЕ ТАКА ТЕМНА, ЯК ЛЮДИНА

I

ПІВДЕННА КІНЕЧНІСТЬ ПОРТЛЕНДУ

Упертий вітер з півночі дув безперестанно на європейському континенті, а ще лютіше в Англії, протягом цілого грудня 1689 та січня 1690 року. Цей вітер спричинився до страшної холоднечі, що примусила відзначити цю зиму, як „пам'ятну для бідних“, на полях старовинної біблії пресвітер'янської каплички Non Jurors¹ у Лондоні. Стародавній, надзвичайно міцний монархічний пергамент, що його вживали для офіційних записів, зберіг довгі списки нещасних, що загинули з голоду та холоду, — їх і тепер ще можна читати в багатьох місцевих документальних книгах, особливо в архівах Клінкського краєвого приказу в місті Саутуорк, так званого „Приказу Запорошених Ніг“ та в записках Білої Каплички в селі Степней, що їх провадив місцевий судовий урядовець. Темза замерзла, що буває не більш одного разу за століття, бо морський приплив перешкоджає річці стати. А тоді повозки їздили по замерзлій річці; на Темзі влаштували ярмарок з ятками та боями ведмедів і биків; на льоду навіть зажарили цілого бика. Такий товстий льод тримався цілих два місяці. Тяжкий 1690 рік своєю лютістю перевищив навіть уславлені зими початку сімнадцятого століття, що їх так старанно дослідив доктор Гедеон Делон, той самий, що його Лондон вшанував бюстом з підставкою, як аптекаря короля Якова I.

Увечері, на кінець одного з найморозяніших днів місяця січня 1690 року, в одній з численних негостинних бухточок Портлендської затоки творилося щось незвичайне, що примушувало чайок та морських гусей з криком кружляти коло входу до бухточки, — але вони не наслідувалися пролетіти в неї.

¹ Секта „не-присяжників“.

В цій бухточці, найнебезпечнішій із усіх бухточок затоки, коли тут бурхають певні вітри, а значить, найсамотнішій, що через цю саму небезпеку була придатною саме для суден, які мають причини ховатися, невеличке суденечко, що, при високій воді, причаило майже до самісінької кручі, стало на якір у кінця скелі. Помиляються, коли кажуть: „ніч спускається“, — слід би було казати: „ніч підіймається“, бо темрява йде від землі. Внизу під кручею вже наступила ніч, а вгорі ще був день. Якби хто підійшов до суденця, що стояло на якорі, він пізнав би в ньому біскайську урку.

Сонце, що цілий день ховалося в густому тумані, допіру зайшло. Починала відчуватися та глибока й чорна туга, що її можна назвати сумом за відсутнім сонцем.

Вітер не доходив з моря, — вода в бухточці була спокійна.

Це був щасливий виняток, особливо зимою. В портлендських бухточках майже завжди буває мілко. В бурхливу погоду море тут дуже хвилюється, і потрібна велика спритність і навичка, щоб безпечно тут пройти. Ці маленькі гавані, швидше уявлені, ніж справжні, стають у кепській послузі тим, що шукають захисту. Увійти в них небезпечно, а вийти — страшно. Але цього вечора, як надзвичайний випадок, не було ніякісінької небезпеки.

Біскайська урка — судно стародавньої конструкції, що тепер уже вийшло із вжитку. Раніш така урка була корисна навіть для військової флотії, — своєю формою вона скидалася на міцну шкаралупу, розмірами — на барку, міцністю — на військове судно. Урка фігурувала в Армаді. Військова урка, насправді, досягала великих розмірів; так, капітанська урка „Великий Орел“, що нею командував Лопе-де-Медіна, мала місткість в шістьсот п'ятдесят тонн і виносила сорок гармат; комерційна й контрабандистська урка була дуже невеликою. Моряки цінували й шанували цей мізерний тип корабля. Снасті урки були конопляні, в деякі всередину було вплетено дріт, що вказувало на певний намір, обґрунтований хоч і не досить науково, довідуватись про напрямок магнетичного напруження. Легкість цього знаряддя однак не виключала запасних товстих канатів, відомих *sabrias* еспанських галер і *самелі* римських трирем. Румпель був надто довгий, що має перевагу великого держална підойми, але й незручність малої дуги напруження; а в тім два шкиви в двох шківгатах на кінці керми почасти виправляли цю хибу й до певної міри покривали витрату сили. Компас було міцно встановлено в нактоуз чотирикутної форми, а в рівновазі його добре здержували дві мідяні рямки, що їх вміщено було одна в одну горизонтально на маленьких шворенях, як у Карданових лямпях. Взагалі конструкція урки виявляла силу знання й тямовитости; але це було знання неука й догадливість дикуна. Урка була так

само примітивна, як прама й пірога; із властивостей прами вона мала стійкість, а на пірогу скидалася своєю прудкістю й мала, як і всі судна, що їх витворив пірат і рибалка, всі видатні морські властивості. Вона була однаково придатна для відкритого моря, як і для закритих вод; устаткування її вітрилами, яким надано було штангів і які мали цілком особливе впорядження, дозволяє їй іти тихою ходою в закритих бухтах Астурії, що схожі майже до ставків, як наприклад Пасажес, і плавати повною ходою в відкритому морі; на ній можна було об'їхати й навколо озера й навкруги світу; це виключний корабель, придатний для двох цілей — і для тихих вод ставка, і для бурхливого моря. Урка була серед кораблів те саме, що вертихвістка серед птиць,—одна з найменших і одна з найвідважніших: вертихвістка коли сяде на очеретину, то ледве нагинає її, а коли починає летіти, то може перелетіти океан.

Біскайські урки, навіть найбідніші, золотили й розмальовували. Таке татування є в дусі цього народу чарівного й трохи дикого. Величня пістрявість їх гір, вимержаних снігами й луками, збуджує в них пристрасть до прикрас.

Але повернемося до Портленда, дикої приморської гори.

Півострів Портленд на геометричному пляні має вигляд голови птаха, що його дзьоб повернувся до океана, потилиця до Веймута, а пересип—це шия.

Портленд, на шкоду своїй дикій красі, тепер служить для цілей промисловости. В середині вісімнадцятого століття каменярі й випальники алебастру відкрили береги Портленду. З того часу з Портлендської скелі стали виробляти так званий романський цемент, — корисна експлуатація, що збагатила країну й понівечила бухту. Тому двісті років ці береги руйнувалися, як усяка круча,—тепер їх руйнують як копальні; заступ знищує поволі, хвиля — відразу, — так зменшується красота. Величезне марнотратство океана змінилося на систематичні удари з боку людини. Ця розмірена робота знищила навіть бухточку, в якій стояла на якорі біскайська урка. Щоб знайти тепер хоч який слід зруйнованої гаваньки, треба було б шукати по східньому берегу півострова в напрямку до рогу, по той бік Фоллі-Піра і Дірл-Піра, і навіть далі Уїкгема між містечком, що зветься Черч-Гоп, і містечком, що зветься Совтвель.

В бухточці, що її з усіх боків тиснули скелясті береги, які були значно вищі за її ширину, щохвилини ставало темніше; мутний туман, який звичайно буває смерком, згущався; в бухті було темно, як на дні глибокого колодязя; вихід з бухти до моря, як вузький перехід, вимальовувався в цій глибокій, майже нічній темряві, де плюскаються хвилі, біленькою смужкою. Треба було підійти зовсім близько, щоб запримітити урку, яка пристала до скелі і нібито заховалася під великим плащем її

тіні. Дошка, що її перекинута було з борта на низький і рівний виступ кручі,—цей єдиний пункт, на який можна було поставити ногу,—з'єднувала барку з землею; темні фігури ходили туди й сюди й перехрещувалися на цьому хиткому місточку, і в цій темряві хтось навантажував барку.

Круча захищала бухточку з півночі, тому в ній було не так холодно, як на морі; але це не заважало людям труситися. Вони квапились.

На смерканні всі форми здаються ніби вирізаними різцем; можна було бачити окремі клапті їх одежі, і це показувало, що ці люди належали до тої класи, що в Англії її звуть the ragged, цебто голодранцями.

В рельєфах скелі ледве можна було розпізнати закрути стежечки. Дівчина, що спустить свій шнурок на спинку крісла, сама про те не гадаючи, намалює майже всі стежки в скелях і горах. Стежка цієї бухточки, нерівна й покручена, майже вертикальна, придатня більш для кіз, ніж для людей, закінчувалася на площадці, куди перекинута було дошку. Стежки в скелях звичайно мають далеко не привабливу похилість; вони менше скидаються на дороги, як на провалля; вони скорше обриваються, ніж спускаються. Щодо цієї стежки, то вона мабуть була розгалуженням якоїсь дороги на полонині, і на неї навіть неприємно було дивитися, така була вона сторчова. Знизу видно було, як вона підіймалася зигзагами до самого верхів'я кручі, звідкіля вона й починалася з невеличкої площадки, що утворилася в наслідок обвалення груди, яка становила колись вершину скелі. Цією стежечкою повинні були спуститися до берега пасажири, що їх ждала барка в цій бухточці.

Крім людей, що рухались поквапливо й турботно, навантажуючи барку, в бухточці було зовсім відлюдно. Не чути було ні кроків, ні шуму, навіть вітру. І тільки по той бік рейду, коло входу в бухту Рінгстед ледве можна було запримітити флотилію суден для лову акул,—очевидно, вона заблудилася. Примхи моря загнали ці полярні судна з датських вод в англійські. Північні вітри іноді жартують так з рибалками. Вони прийшли, щоб заховатися в Портлендській гавані, — знак наближення поганої погоди й небезпеки залишатися в відкритому морі. Тепер вони кидали якорі. Головна барка, що стояла спереду на сторожі, за старовинним звичаєм норвезьких флотилій, відрізнялася своєю зовсім темною силуетою на білуватій площині моря, а спереду видно було знаряддя для лову акул: різні багри та гарпуни, що їх призначали для *seymnus glacialis*, *squalus acanthias* та *squalus sprinax niger* і великий морський невід. За винятком цих декількох суден, що збилися в однім кутку, на всьому широкому Портлендському обрії око не зустрічало нічого живого. Ні хати,

ні корабля. В ту епоху узбережжя ще не оселили, а на рейді в таку пору року суден не бувало.

Та які б там не були перспективи щодо погоди, ті люди, які мали намір їхати на біскайській урці, не відкладали від'їзду. Вони товпилися на березі моря, заклопотані й збентежені, й покvapливо бігали. Їх не можна було відрізнити одного від одного. Неможливо було також розгледіти, чи вони були старі, чи молоді. Вечірній сутінок змішував їх і стирав різницю. Тінь, як маска, закривала їх лиця. В нічній темряві це були тільки якісь силуети. Їх було восьмеро, між ними, здається, була одна чи дві жінки, — та їх важко було признати під дірками та лахміттям, в яке закутана була вся банда, лахміттям, що не було вже ні жіночим, ні чоловічим одягом. Лахміття не має статі.

Одна тінь, менша, ходила туди й сюди між великими, — вона відзначала карлика або дитину.

То була дитина.

II

ПОКИНУТЕ

Придивившись ближче, ось що можна було замітити.

На всіх одягнуто було довгі плащі з відлогами, пошматовані й залатані; але в них можна було закутатися і в разі потреби заховатися до самісіньких очей, — вони були добрі й проти холоду й проти цікавості. Під цими плащами вони рухалися швидко. У більшості голови було об'язано ще платками, — первісне головне вбрання.

Один з групи, що збиралася від'їжджати, здавався проводирем. На ногах у нього було еспанське взуття й лахміття його було обшите галуном з позолотою; жилет, весь загаптований металевими блістками, саяв з-під плаща, як риба́че черевце. У другого на очі насунуто було повстяного крилатого капелюху форми сомбреро. Проте в капелюсі не було пророблено дірки для люльки, що відмічало вчену людину.

Дитину, за принципом, що одяга дорослої людини може бути плащем для дитини, поверх її лахміття було закутано в якийсь полотняний матроский балахон, що доходив їй до колін.

Як на зріст, можна було припустити, що хлопцеві було років десять або одинадцять. Він був босий.

Екіпаж урки становили хаяїн та два матроси.

Урка, напевне, прийшла з Еспанії й поверталася назад. Не було ніякого сумніву, що вона провадила, з того й з того боку, якусь злодійську службу.

Люди, що мали намір відплисти на ній, перешіптувалися проміж себе.

Шепіт, що вони обмінювалися ним, був якийсь чудний мішаний жаргон: то кастильське слово, то німецьке, то французьке, іноді валійське, іноді баскське. Це була мова простолюдців, як що тільки це не був умовний злодійський жаргон.

Здавалося, що вони належали до усяких націй і становили одну банду.

Екіпаж, можливо, був теж із своїх. Він брав співучасть в цьому навантаженні.

Взагалі вся ця пістрява група, здавалося, становила компанію товаришів, а може й шайку зловмисників.

Якби було трохи світліше і якби уважніше придивитися до цих людей, то можна було б побачити на них чотки й нарамінники, прикриті лахміттям. У одній з осіб, що належала до групи, здається жінки, були чотки, що розміром дутків подібні були до чоток дерев'яних,—в них легко було пізнати ірландські чотки Ланнітефрі, або, як їх називали ще, Ланандіфрі.

Так само, якби не було так темно, можна було б замітити на носі урки різьбярний і позолочений образ богоматері з младенцем. Напевне, це був образ богородиці, особливо вшанованої у басків, щось подібне до панагії¹ старовинних кантабрійців. Під цією статуєю, що замінювала вирізану на носі барок звичайну прикрасу, висів ліхтар, що в даний момент не був засвічений,—крайня обережність, яка відзначала, що ці люди за всяку ціну бажали заховатися. Цей ліхтар, очевидно, служив для двох цілей: коли його запалювали, то він горів перед дівою й освітлював море,—маяк виконував функції свічки.

Водоріз, довгий, загнутий і гострий, виходив уперед з-під бугшприта, як ріг півмісяця. Там, де починався водоріз, в ногах у діви, стояв на колінах янгол із складеними крилами; прихилившись спиною до форштевня, він оглядав горизонт. Янгол був визолочений так само, як і богородиця.

У водорізі зроблено було просвіт і дірку для проходу хвиль,—їх було теж позолочено й прикрашено арабесками.

Внизу під богородицею було написано великими позолоченими літерами слово „Matutina“², — назва корабля, якої проте в цей момент через темряву не можна було прочитати.

У підніжжя кручі було звалено в одну безладну купу, як це буває при від'їздах, вантаж, що його принесли подорожні й що по дошці, яка правила за трап, його швидко перенесли з берега на барку. Мішки з сухарями, діжка солоної тріски, ящик з бульоновим екстрактом, три барила, одно з прісною водою, друге з солодом і третє із смолою, чотири чи п'ять пляшок

¹ Грецьке всесвята — найсвятіша.

² Рання Зірка.

елю, старий чемодан, з застебнутим ременем, скрині, ящики, пака з ключам для смолоскипів та сигнальних знаків, — такий був вантаж. У цих голодранців були валіси, а це, здається, відзначало їх мандрівне життя; навіть мандрівні обідранці повинні мати якесь майно. Яка б не була їх бродяча професія, вони мусять мати з собою приладдя до виробництва та робочі струменти. Так і ці люди мусіли таскати за собою такий от вантаж, що не раз стояв їм на перешкоді.

Певне, їм не легко було перенести цю поклажу до підніжжя кручі. А в тім це викривало їх рішучий намір виїхати.

Вони не гаiali часу; вони безперервно сновигали з берега на барку і з барки на берег; кожен брав участь в роботі, як міг: той ніс мішок, а той — ящик. Жінки, можливі чи правдоподібні в цій мішанині, працювали так само, як і інші. Дитину теж перетяжували роботою.

Сумнівно, щоб у цій групі були батько й мати цієї дитини. Ніяких ознак їх присутності не видно було. Її примушували працювати, й більш нічого. Здавалося, що це не дитина в своїй сім'ї, а невільник у таборі. Вона прислужувала всім, і з нею ніhto не розмовляв.

А в тім і вона теж поспішала і, як і вся ця темна ватага, до якої вона належала, здавалося, не мала іншої думки, як тільки щонайшвидше виїхати. Чи знала вона, чому? Мабуть ні. Дитина поспішала машинально. Тому, що бачила, як інші поспішають.

Судно було чардачне. Всю поклажу швидко перенесли в трюм, — настав момент виходити в одкрите море. Останній ящик уже зняли на чардак, залишилося тільки переправити людей. Двоє з шайки, що здавалися жінками, були вже на борту; шестеро, й між ними дитина, ще стояли на нижній площадці кручі. Метушня перед від'їздом починалася на судні: хазяїн ухопився за румпель, матрос узяв сокиру, щоб обрубати причал. Обрубати — це знак що поспішають, — якщо є час, його розв'язують. „Andamos“¹, — сказав напівголосно той з шістьох, що його можна було вважати за проводиря, — той самий, що у нього на лахмітті видно було блистки. Дитина кинулася до дошки, щоб пройти першою. Та не встигла вона поставити ноги, як двоє чоловіків ринулися, трохи не зіпхнувши її в воду, й увійшли перед нею, третій відштовхнув її ліктем і теж пройшов, четвертий штовхнув її кулаком і пішов за третім, п'ятий, що був проводирем, скорше зіскочив, ніж увійшов на барку, і, вступивши на неї, закаблуком відіпхнув дошку, і вона упала в море. Один мах сокири обрубав причал, кермо повернулося, барка відплила від берега, — й дитина залишилася на землі.

¹ Вперед.

САМОТНІСТЬ

Дитина непорушно стояла на скелі й пильно дивилася. Вона не гукала. Вона не протестувала. Це сталося якось несподівано; вона не сказала жадного слова. На кораблі так само мовчали. Жадного крику дитини до цих людей, ніякого „прощай“ не сказали ці люди дитині. З обох боків у німому мовчанні сприймали, що відстань зростала. Це нагадувало розлуку тіней на березі Стикса. Дитина, як прикута до скелі, що її вже починав обмивати приплив, дивилася, як віддалялася барка. Здавалось, що вона розуміла. А що? Що вона розуміла? Похмуру таємницю!

Це момент, і урка досягла вузької протоки на виході з бухти й увійшла в неї. Видно було верх щогли на світлому небі над скелистими кручами, між якими ніби між двома стінами вилася гадюкою протока. Цей верх щогли посувався на височині скель і, здавалось, поринув в них. Нарешті його не стало видно. Кінець. Барка вийшла в море.

Дитина стежила, як зникала урка.

Вона була здивована, але замислилася.

Її подив з'єднався з похмурою свідомістю дійсності. Здавалось, що в цієї дитини, яка тільки починала жити, вже був досвід. Може вона вже міркувала.

Почуваючи себе безневинною, вона примирялася. Жадного нарікання.

Бездоганний не докоряє.

Те, що її так брутально вигнали, це не викликало в дитини жадного жеста. Це було щось подібне до внутрішньої скам'янілості. Перед цим несподіваним насильством долі, що, здавалось, хотіла покласти кінець її існуванню раніше, як воно починалося, дитина не схилилася. Вона на ногах прийняла цей громовий удар.

Для того, хто побачив би її подив, що не викликав у неї одчаю, зробилося б ясно, що в тій групі, яка покинула її, ніхто не любив її й вона не любила нікого.

Замислившись, вона забула про холод. Враз вода облила їй ноги; приплив підіймався; чийсь подих пройшов по її волоссю,— починався північний вітер. Вона почула холод. Вона затремтіла з голови до ніг і це тремтіння було пробудженням.

Вона кинула очима навколо себе.

Вона була сама.

До цього дня для неї не існувало на землі інших людей, крім тих, що в цей момент були на урці. Ці люди тепер зникли.

Додамо, хоч це й дивно сказати, що ці люди, яких тільки вона й знала, були їй невідомі.

Вона не могла сказати, що це були за люди.

Своє дитинство вона провела між ними, проте вона не почувала себе „свою“ серед них. Вона тільки жила серед них, — і більш нічого.

І от тепер вони забули її.

У неї не було з собою ні грошей, ні взуття на ногах, ні майже ніякої одєжини на тілі, ні навіть шматочка хліба в кишені.

Стояла зима. Був вечір. Треба було пройти декілька миль, перш ніж досягти людської оселі.

Вона навіть не знала, де вона.

Вона не знала нічого, крім того, що ті люди, які прийшли з нею на берег цього моря, тепер поїхали без неї.

Вона почувала себе викинутою з життя.

Вона почувала, що навколо неї нема людини.

Їй було десять років.

Дитина була в пустелі, між безоднею, з якої підіймалася ніч, і безоднею, звідкіля чути було, як гримотять хвилі.

Вона простягла вперед свої маленькі худі руки й позіхнула.

Потім раптово, як людина, що прийняла остаточне рішення, сміливо, стрепенувшись і з спритністю білки — а може кльовна — вона повернулася спиною до бухти й стала сходити вдовж скелі. Вона видралася на стежку, покинула її, знову повернулася до неї, швидко й відважно. Вона квапилася вийти звідцїля. Можна було подумати, що вона йде за певним маршрутом. Але вона сама не знала, куди йде.

Вона квапилася без цілі, ніби тікала від долі.

Підійматися — властиво людині, дертися — властиво животині; вона йшла, і дерлася. Портлендські похилості повернуто на південь, тому на стежці майже не було снігу. Міцний мороз в деяких місцях зробив з цього снігу порошок, досить незручний для пішої людини. Дитина тяглася. Чоловічий одяг, надто широкий, плутався і заважав їй. Від часу до часу на площадках або на похилостях вона нахоплювалася на лід і падала. Іноді їй доводилося висіти декілька хвилин над безоднею, перш ніж пощастить ухопитися за суху гилку або за випнутий камінь. Раз вона потрапила на камінь, який несподівано обвалився під нею і потяг її за собою. Такі обвали дуже зрадливі. Протягом декількох хвилин дитина посувалася вниз, як черепиця на даху; вона скотилася до самісінького краю провалля, — пучок трави, за який вона вчасно вхопилася, врятував її. Вона не закричала перед безоднею, як не кричала раніш перед людьми; набравшись сили, вона мовчки почала лізти. Круча була висока. Таких випадків було декілька. Безодня здавалася ще більшою через темряву. Сторчова скеля не мала кінця.

Вона відступала перед дитиною в небесну безодню. В міру того, як підіймалася дитина, здавалося, що підіймається й вершина

скелі. Вона видерлася вгору й дивилася на цю чорнустіну, що її споруджено було як бар'єр між нею й небом. Наостанку вона таки вибралася.

Вона скочила на площадку. Можна було б навіть сказати: вона ступила на землю, бо вона вийшла з безодні.

Як тільки вона опинилася угорі, вона затрусилася з холоду. Вона почувала на своєму лиці північний вітер — це жало ночі. Дув різкий північно-західний вітер. Вона натягла на свої груди шорстку матроську куртку.

Це була добра одежа. На матроській мові її звали „непромокайкою“, бо такий от сорт матроської блузи майже не боїться південно-західнього дощу.

Злізши на верхню площадку, дитина твердо стала своїми обома босими ногами на замерзлу землю й оглянулася навкруги.

Позад—море, спереду—земля, а вгорі над головою—небо.

На небі ні зірки. Густий туман закривав край неба.

Діставшись до верха скелистої стіни, вона повернулася до землі й стала розглядати її. Вона розстилася перед нею, оскільки можна було охопити очима, рівна, мерзла, покрита снігом. Декілька кущів вереску тремтіли ніби від холоду. Не видно було дороги. Нічого. Не було навіть пастушої хатини. Там і там можна було постерігти кружіння блідих спіралей, — то були вихори снігового пороху, що його вітер здіймав з землі й розвіював. Низка хвилюватих горбів зникали в туманній імлі й зливалися на обрії. Широкі тьмяні долини зникали під білуватою млою. Глибоке мовчання. Земля розстилася, як безмежність, і мовчала, як могила.

Дитина повернулася до моря.

Море, як і земля, теж було біле; земля—від снігу, море—від піни. Нічого не могло бути сумнішого за те світло, що його створювала ця подвійна білість. Іноді нічне освітлення дає різко визначені ефекти: море ніби вилито з криці, а кручі—з чорного дерева. З тієї височини, де стояла дитина, Портлендську бухту, тьмяну в своєму півколі горбів, видно було, як на географічній мапі; було щось мрійне в цьому нічному пейзажі: бліде коло серед зростаючої темряви, — іноді місяць дає таку картину. Від одного рогу до другого, на всьому березі, не видно було ні однієї світлої крапки, що відзначала б запалене огнище, освітлене вікно, оселю. Ніякого світла ні на небі, ні на землі: ні одного вогника внизу, ні однієї зірки вгорі. Широкі простори хвиль у затоці тут і там враз підіймалися. Вітер коливав і хвилював широку водяну поверхню. Урку, що втікала, ще видно було в затоці.

Це був чорний трикутник, що плив на цьому синюватому полі.

Вдалечині неясно клекотали водяні простори в зловісній світоїні безмежності.

„Матутіна“ неслася швидко. Щохвилини вона зменшувалася. Немає нічого швидшого за те, як зникає корабель у морській далечині.

Ще момент, і на урді засвітили ліхтаря на носі. Напевне, темрява навкруги починала тривожити, і стерничий почував потребу освітлити хвилі. Ця блискуча крапка, це миготіння, що його видно було здалека, надавало сумовитості її високій, довгій темній силуеті. Здавалося, що посеред моря стоячки посувається саван, під яким хтось бродить із зіркою в руках.

В повітрі почувалося наближення грози. Дитина не усвідомлювала цього, а моряк затремтів би. Це була хвилина сумного передчуття, коли здається, що стихії оживають, і ви зараз будете присутні при таємничому перетворенні вітру в гураган. Море стає океаном, стихійні сили виявляють волю, і те, що вважали за неживе, має душу. Це зараз буде. І це викликає жах. Душа людини лякається стати навч з душею природи.

Хаос збирався почати свій вхід. Вітер, розбиваючи туман і нагромаджуючи хмари, розташовує декорацію цієї страшної драми хвиль і зими, що зветься хуртовиною.

Симптомом була поява суден, що поверталися назад. Трохи згодом рейд уже не був пустелею. Кожну хвилину з-за рогів прибували барки, що стурбовано квапились до бухти. Ті обгинали Портленд-Біль, а ті Сент-Альбанс-Хед. З найбільшого віддалення приходили парусні судна. Всі вони шукали пристановища. На півдні темрява згущалася, хмари, чорні, як ніч, посувалися з моря. Тяжкість навислої бурі важким гнітом давила на хвилі. Це не був момент для від'їзду. А проте урка вийшла в одкрите море.

Вона прямувала на південь. Тепер вона вже вийшла з затоки й була в откритому морі. Враз рвачко подув північний вітер. „Матутіна“, яку ще можна було розпізнати досить ясно, розпустила вітрила, нібито вирішивши скористатися з гурагану. То був пороїт,— так колись називали північно-західний вітер, потайний і сердитий. Нороїт одразу накинуся на урку з дикою лютістю. Він ударив урку збоку; вона нахилилася, але не зменшила ходи й продовжувала свій курс в одкрите море. Це відзначало, що тут скорше утікали, ніж подорожували; менше боялися моря, ніж землі, й більш турбувалися втекти від переслідування людей, як од вітру.

Урка, поступово зменшуючись, нарешті стала зникати на обрії; маленька зірка, що вона несла її з собою, зблідла; урка, щодалі зливаючися з ніччю, зникла.

На цей раз назавжди.

Принаймні, дитина, здавалося, зрозуміла це. Вона перестала дивитися на море. Її очі перенеслися на рівнини, степи, горби, на простори, де, може, пощастить їй зустрінути щось живе. Вона пішла в це невідоме.

ПИТАННЯ

Що ж це була за банда, що, утікаючи, покинула дитину?
Чи не були ці утікачі компрачикоси?

Вище ми докладно позначили ті засоби, що їх подав Вільгельм III і ухвалив парламент, проти тих злочинців, чоловіків і жінок, що їх називали компрачикосами, компрапеквеньосами й чейласами.

Бувають законодавства, що розсіюють. Цей статут, що вдарив на компрачикосів, викликав загальне утікання не лише компрачикосів, а і взагалі всяких бродяг. Він призвів до того, що почали ховатися й виїздити. Більшість компрачикосів повернулася до Іспанії. Між ними, як ми вже говорили, було багато басків.

Цей закон, що охороняв дітей, спочатку мав досить чудні наслідки: несподіване збільшення кинених дітей.

Цей карний статут безпосередньо дав масу знайд, цебто загублених дітей. Це дуже легко зрозуміти. Усяка банда мандрівників, що мала при собі дитину, через це саме ставала підозрілою; навіть один факт наявності дитини виказував її.— Це, мабуть, компрачикоси, — така була перша думка шерифа, судді, констебля. Звідціла арешти й допити. Люди просто нещасні, що примушені були блукати й старцювати, боялися, щоб їх не визнали за компрачикосів, хоч вони й не були ними; але баззахистні люди не вважають себе гарантованими від можливих помилок юстиції. До того ж мандрівні родини звичайно залякані. Щодо компрачикосів, то їх обвинувачували в тім, що вони експлуатують чужих дітей. Та гніт злиднів і убогости дає такі наслідки, що іноді тяжко буває матері й батькові довести, що їхня дитина справді є їхня. Звідкіля у вас оця дитина? Як довести, що її бог дав? Дитина сама по собі ставала небезпекою. Старалися позбутися її. Утікати самим було значно легше. Батько й мати покладали загубити дитину то в лісі, то на березі, то в колодязі.

Знаходили дітей, утоплених у цистернах.

Додамо, що компрачикосів, за прикладом Англії, почали переслідувати по всій Європі. Імпульс до переслідування їх був даний. Головне — почати. З того часу поліцаї всіх країн почали змагатися в тім, щоб ловити їх, і еспанський альгвазіл пильнував їх не менш від англійського констебля. Не далі, як двадцять три роки тому, можна було читати на камені у воріт Отеро надпис, що його тяжко перекласти, — закони не додержуються вимог увічливості в виборі слів, — проте в ньому відзначено великою карною різницею відтінки між тими, що купують

дітей, і тими, що крадуть їх. От цей надпис, що його зроблено трохи дикою кастільською мовою: *Aquí quedan las orejas de los compachicos, y las bolsas de los robaninos, mientras que se van ellos at trabajo de mar*¹. З цього видно, що конфісковані уші та інш. не визволяли від каторги. Звідціля „рятуєся хто може“ між бродягами. Вони тікали з переляку, вони приїздили на нові місця, тремтячи від страху. По всьому узбережжю Європи пильно стежили за прибувавшими утікачами. Для банди їхати з дитиною було неможливо, бо висісти з дитиною було небезпечно.

Краще було загубити дитину.

Хто ж були ті люди, що, як ми бачили, в півтіні Портлендської пустелі покинули дитину?

По всіх ознаках це були компрачикоси.

V

ДЕРЕВО ЛЮДСЬКОГО ВІНАХОДУ

Було близько сьомої години вечора. Вітер тепер став затихати—ознака, що швидко він зміцніється з новою силою. Дитина була на крайній площадці південного виступу Портленда.

Портленд—півострів. Та дитина не знала, що таке півострів, не знала навіть, що це за слово Портленд. Вона знала тільки одно, що можна йти до того часу, поки не впадеш. Уявлення є провідник, — вона не мала ніякого уявлення. Вони привели її сюди й покинули тут. Вони й тут — в цих двох загадкових словах була вся її доля: вони були всі люди, тут — весь світ. У неї на землі абсолютно не було іншої підпори, крім невеличкого клаптика землі, на якому вона стояла, — землі, твердої й холодної для її босих ніг. У цьому великому тьмяному світі, відкритому з усіх боків, що ждало цю дитину? Ніщо.

Вона йшла до цього „Ніщо“.

Безмежна відлюдність була навкруги неї.

Вона пересікла по діагоналі першу площадку, потім другу, потім третю. На краю кожної площадки дитина знаходила злам; спускатись іноді буває круто, але завжди швидко. Високі голі рівнини Портлендського виступу були подібні до величезних плит, що їх напів підкладено одну під одну; південна сторона нібито входить під попередню, а сторона північна підіймається над дальшою. Це утворювало прискалки, по яких дитина спускалася зовсім вільно. Від часу до часу вона затримувала свою ходу й, здавалося, радилася сама з собою. Ніч ставала дуже темною, кругогляд її звужувався, вона могла бачити лише за декільки кроків.

¹ Тут залишаються уші компрачикосів і гаманці тих, що крадуть дітей, в той час, як їх самих відряджають на галери.

Враз вона спинилася, з хвилинку прислухалася, ледве помітно з задоволенням кивнула головою, швидко повернулася й попростувала до невеличкої високости, що її неясно помітила праворуч, в частині площини, найближчої до скелі. На цій височині видно було якусь силуету, що в тумані здавалася деревом. Дитина почула з цього боку шум, що не був ні завиванням вітру, ні шумом моря. Це не був і крик якої тварини. Вона подумала, що там хтось є.

Де кілька кроків, і вона була у підніжжя горки.

І справді, там хтось був.

Те, що було невиразним на верхів'ї горба, тепер було ясно видно. Це було щось подібне до великої руки, що стирчала прямо із землі. На верхньому кінці цієї руки горизонтально простягався ніби вказний палець, що його внизу підтримував великий палець. Ця рука, цей великий і цей вказний палець вимальовували на небі простокутника. В тім місці, де з'єднувалася ця подібність великого і вказного пальця, була шворка, на якій висіло не знати що — чорне й безформене. Ця шворка колихалася од вітру й звучала, як ланцюг.

Це й було те брязкання, що його почула дитина.

Шворка, коли до неї придивитися близько, була тим, про що можна було догадатися з звуку, де бто ланцюгом. Це був морський ланцюг з неслухими ланками.

За тим таємничим законом змішування, уявленого з реальним, що домінує в цілій природі, місце, година, туман, трагічне море, безладна й мрійна далечинь обрїю, — все це зливалось з цією силуетою і надавало їй величезного розміру.

Маса, що висіла на ланцюзі, скидалася на футляр. Вона була сповита, як дитина, й довга, як чоловік. Вгорі в неї було щось кругле, коло чого обмотано було кінець ланцюгу. В нижній частині футляр було розірвано. З дірок стирчали голі кістки.

Легкий вітер колихав ланцюга, і те, що висіло на ланцюзі, тихенько качалося. Ця пасивна маса корилася колиханням повітряних просторів; вона викликала, не знати чому, якийсь панічний жах; і цей жах, надаючи предметам перебільшених розмірів, ховав її справжню величину і дозволяв бачити тільки контур; це була згущена темрява, що набула певного образу; ніч була над нею й ніч була в ній; це була офіра мертвій величності. Сутінки, схід місяця, зникання сузір'я за скелями, неосяжні простори, хмари, вітер, що дув з усіх боків — з'єднувалися і входили до складу цього видимого небуття. Ця подібність якогось обрубка, що висів у повітрі, гармоніювали з тією безособовістю, що її було розлито в далечині на морі й на небі, а темрява довершувала знищення цієї речі, що колись була людиною.

Це було те, що більш не існувало.

Бути трупом, що продовжує своє існування, — для цього поняття немає слова в людській мові. Більш не існувати й продовжувати існування, бути в безодні й поза нею, пережити смерть, нібито не маючи змоги потонути в ній, — це щось неможливе, що однак певною мірою стає реальним. Звідділя — невимовність. Це буття, — а чи воно є буття? — цей чорний свідок, він був тільки останками, й останками страшними. Останками чого? Спочатку природи, потім громадянства. Нуль і тільки.

Його віддано було на призволяще абсолютного немилосердя. Глибоке забуття пустелі оточувало його. Він підлягав всім випадковостям невідомого. Він був беззахистний проти темряви, яка робила з ним, що хотіла. Він назавжди повинен був терпіти. І він корився. Над ним проносилися гурагани. Вітри похмуро свистіли навколо.

Цей привид був тут на наругу. Він повинен був зазнати жакливої карі — гнити на відкритому вітрі. Він був поза законом і без похорону. Це було знищення без заспокоїння. Влітку він повертався в порох і в грязь — узимку. Смерть повинна мати завісу, а в могилі повинна бути соромливість. Тут не було ні соромливості, ні завіси. Гниття цинічне й одкрите. У смерті є якесь нахабство — показувати вам свою роботу. Вона ображає спокій темряви, коли працює поза своєю лабораторією — могилою.

Цей мертвяк був пограбований. Грабувати мерця? Це невблаганна жорстокість. В його кістках не було мозку, в його животі не було нутра, в його гортані не було голосу. Труп — це кишення, що її смерть вивертає й пустошить. Якщо в нього було колись своє „я“, то де тепер це „я“? Може воно ще тут, — про це болісно було б і згадати. Може воно ще блукало коло цього повішеника! Чи можна уявити собі в темряві щось сумніше?

Величезна руйнацька сила працювала мовчки. В мерці текла кров, — її випили; у нього була шкура, — її з'їли; було м'ясо, — його вкрали. Ніщо не пройшло повз нього, не взявши у нього чогонебудь. За те грудень позичив йому холоду, північ — страхіття, залізо — ржі, чума — міязмів, квіти — пахощів. Повільне його гниття було виплатою податку. Труп платив вітру, дощеві, росі, гадам, птицям. Всі темні руки обшукали цього покійника.

Це був не знати який чудний пожиалець, пожиалець ночі. Він був у долині й на горбі, і його не було там. До нього можна було доторкнутися, і разом з тим він не існував. З нього була тінь, що доповнювала темряву. Коли зникав денний світ, в неосяжному мовчанні ночі він був у сумному акорді з усім, що його оточувало. Лише своєю присутністю він збільшував туго бурі і спокій зорь. Все невимовне, що є в пустелі, сполучалося в ньому. Нікому непотрібна жертва невідомої долі, він зливався з суворим мовчанням ночі. В його тайні відчувався неясний відбиток усіх світових загадок.

Почувалося, як навколо нього занепадало життя до невідомих глибин. В просторах, що оточували його, якимось зменшувалась упевненість і надія. Шелестіння чагарників і трав, прикра меланхолія, туга, що в них була якась свідомість, — все це трагічно припасовувалося до пейзажу з тією чорною фігурою, що висіла на ланцюзі. Присутність привида на горизонті ще збільшувала тяжкість самоти.

VI

БОРОТЬБА МІЖ СМЕРТЮ І НІЧЧЮ

Дитина стояла перед цим предметом, безмовна, здивована, спиненими очима дивлячись на нього. Для дорослої людини це була шибениця, для дитини — це був привид.

Де доросла людина бачила труп, там дитина бачила примару.

Та до того ж вона нічогосінько не розуміла.

Безодня в дивний спосіб притягає до себе; те саме було й на вершині цього горба. Дитина робить крок, потім два. Вона вилізла на гору, маючи цілковите бажання зійти; вона наблизилася, маючи цілковите бажання відступити.

Тремтячи від страху, а разом з тим і сміливо, вона підійшла зовсім близько, щоб подивитись на примару.

Підійшовши до шибениці, вона підвела голову й стала розглядати.

Привид був просмолений і блищав тут і там. Дитина розпізнала лице. Воно було обмазане горішньою смолою, і ця машкара, що здавалася липкою й клейкою, різко виділялася в нічному виблиску. Дитина бачила рот, що був діркою, бачила ніс, що так само був діркою, очі, що теж були дірками. Тіло було закутане й наче сповиге в грубе полотно, намочене в нафту. Полотно запліснявіло і розірвалося. Одно коліно виходило наверх. Через дірки можна було бачити ребра. Одні частини були трупом, інші скелетом. Лице було якогось землистого кольору. Слизняки, що повзали по ньому, залишили бліді сребристі смужки. Полотно, прилипнувши до кісток, рельєфно окреслювало всі форми, як одяг на статуї. Череп, що тріснув і розколовся, скидався на гнилий овоч. Зуби залишилися такі самі, як і у всіх людей, вони навіть зберегли усмішку. В одкритому роті, здавалося, застигнув останній крик. На щоках ще видно було декілька волосків од бороди. Похила голова, здавалось, до чогось прислухалася.

Його ще недавно підновили. Лице заново було просмолене, так само й коліно, що висунулося з-під полотна, й боки. Внизу стирчали ноги.

Якраз внизу, у тралі, видно було два черевики, що в снігу й під дощем зробилися безформенні. Ці черевики впали з мерця. Боса дитина подивилася на ці черевики.

Вітер щодалі ставав бурхливіш, але іноді з перервами, що були ознакою найближнього бурі; тепер на декілька хвилин він зовсім ущух. Труп більш не колихався. Ландюг мав непорушність повісу.

Доросла людина поставила б собі певні питання,— дитина не питала; вона дивилася.

Смола надавала обличчю мокрому вигляду. Краплі смоли, застигли там, де були колись очі, скидалися на сльози. А в тім, через цю смолу гниття мерця було видимо припинено, якщо й не зовсім знищено, принаймні зменшено. Те, що дитина бачила перед собою, було річчю, що про неї піклувалися. Ця людина, видимо, для когось була дорога. Не вважали за потрібне подбати про неї живу, за те намагалися зберегти її мертву.

Шибениця була стара, поточена черваками, проте міцна,— вона служила вже здавна.

В Англії від споконвічних часів був звичай засмолювати контрабандистів. Їх вішали на морському березі, обмазували їх смолою й залишали так висіти. Для прикладів потрібне відкрите повітря, а просмолені приклади зберігаються краще. Це просмолення свідчило про гуманність. При такому способі можна було не так часто відновляти повішених. Шибениці ставили на певній віддалі одна від однієї по всьому берегу, як за наших часів ліхтарі на вулицях. Повішений замінював ліхтаря. Він по-своєму світив своїм товаришам-контрабандистам. Контрабандисти ще здалека в морі могли розпізнавати шибениці. Ось одна,—це перша пересторога; ось друга,—це друга пересторога. Правда, це ані трохи не заважало контрабанді, але з таких речей складався лад. Такий звичай існував в Англії до початку цього століття. Року 1822 перед Дуврським замком можна ще було бачити полакованих шибеників. А в тім запобіжні вчинки не обмежувалися контрабандистами. Англія прикладала тих самих засобів до злодіїв, паліїв, убивців. Джон Пейнтер, що підпалив морські магазини в Портсмуті, був повішений і засмолений року 1776.

Аббат Койер, який називає його Іваном Живописцем, знову бачив його 1777 року. Джон Пейнтер був повішений на ланцюзі над руїнами, що він їх зробив, і від часу до часу його підновлювали. Цей труп проіснував,— можна б навіть сказати— прожив,—майже чотирнадцять років. Він добре служив ще року 1788. Але року 1790 його довелося замінити другим. Єгиптяне шанували царські мумії; а тепер виявляється, що й мумія простого смертного так само може придатися.

Вітер, що особливо давав відчувати себе на пригорку, здув з нього увесь сніг. З'явилася трава з чортополохом то тут, то

там. Пригорок покривала та густа коротка приморська трава, через яку вершини круч здаються зеленим килимом. Під шибеницею, якраз на тому місці, над яким висіли ноги покараного, росла особливо висока й густа трава, що здавалося незвичайним на такій неродючій землі. Трупи, що гнили тут протягом цілих віків, могли бути поясненням причини, чому тут була така добра трава: людина годувала землю.

Якесь сутужне зачарування опанувало дитину. Вона й далі стояла на тому самому місці з тим самим здивованням. Тільки на одну хвилину вона нахилила голову, коли кропива пожалила їй ноги,— їй здалося, що то була якась тварина. Потім вона знову випросталася. Підвівши голову, вона розглядала це лице, яке дивилося на неї. Воно дивилося на неї тим пильніше, що не було очей. То був розкиданий погляд невимовної пильности, в якому було і світло і темрява, погляд, що виходив із черепа і із зубів так само, як із порожніх западин очей. Вся голова мерця дивиться, й від цього робиться страшно. Немає зиниць, а чувається, що дивиться. Жах привидів.

Помалу дитина почала лякатися. Вона не ворушилася, ніби одувіши. Вона навіть не помічала, що починала губити притомність. Вона стовпіла й костеніла. Зима мовчки передавала її ночі; в зимі є щось зрадливе. Дитина майже обернулася в статую. Скам'янілість холоду проходила в її кістки. Морок, ця гадина, вповзала в нього. Дримота, що виходить із снігу, входить у людину, як темний морський приплив; на дитину поволі насувалася непорушність, що робила її подібною до трупа. Вона готова була заснути.

Ще момент, і вона впала б під шибеницею. Вона навіть не-свідома була того, чи вона стоїть на ногах.

Привид, здавалося, зрозумів це й не захотів цього. Несподівано він заворушився. Можна було б сказати, що він застерігав дитину. То був порив вітру, що знов почав дути.

Нічого не могло бути дивнішого, як цей мертвяк, що ворухився.

Труп, що його прикріплено було наприкінці ланцюгу, рухався від невидимого подиху вітру, нахилився, підіймався ліворуч, потім падав назад, знову підіймався праворуч і знов падав, і падав і підіймався з повільною й сумною точністю, як язик у дзвона. Можна було подумати, що в темряві колихається маятник годинника вічності.

Так продовжувалося декілька часу. Дитина перед цим рухом мерця почувала, що прокидається, і, не зважаючи на те, що замерзла, досить ясно відчула страх. Ланцюг, за кожним колиханням, рипів з жахливою правильністю. Він нібито набирив духу, а потім знов починав рипіти. Цей рип скидався на цокотання коника.

Наближення шквалу спричинилося до несподіваного бурхання вітру. Враз вітер змінився на бурю. Колихання трупу прискорилося. Це було вже не розхитування, а різкі товчки. Люнцюг уже не рипів, а кричав.

Здавалося, що цей крик почули. Якщо це був заклик, то його послухалися. З глибини обр'я донісся страшний шум.

То був шум од крил.

Явище, досить звичайне перед грозою на кладовищах і в пестелях,—летіла зграя ворон. Чорні крапки птиць, що летіли, прорізували хмари, пробивалися через туман, збільшувалися, наближались, збилися в купу, злилися в темну масу, квапилися до горба й кричали. Це скидалося на військо. Ці крилаті черваки темряви спустилися на шибеницю.

Дитина з переляку відсахнулася.

Зграї коряться ватажкам. Ворони скупчилися на шибениці. Жадної з них не було на трупі. Вони розмовляли проміж себе. Крикання ворон лякає. Виття, шипіння, свист—це життя, а крикання—це задоволення, що його надає гниття. Можна подумати, що чуєш шум, який чинить порушене мовчання могили. Крикання—це голос, в якому чувається ніч. Дитина застигла.

Не так від холоду, як від жаху.

Ворони замовкли. Одна з них скочила на скелет. Це був сигнал. Всі накинудилися, видно було тільки хмару крил, потім пір'я знов спустилося, і повішений зник під масою чорних товчок, що рухалися в темряві. В цей момент мертвяк сколихнувся.

Чи він сам заворушився? Чи це вітер сколихнув його? Він зробив різкий стрибок.

Гураган, що тепер піднявся, прийшов йому на допомогу. Привид почав конвульсійно рухатися. То був шквал, що дув повними легеньми; він захопив труп й кидав його в усі боки. Привид став жахливий. Він почав битися. Страшний картонний танцюриста, що замість тонкого шнурка мав ланцюга шибениці. Якийсь блазень з темряви схопив за нитку й бавився з цієї мумії. Вона вертілася й підскакувала; здавалося, що вона зараз розсиплеться. Перелякані птиці розлетілися. Це сталося так, ніби мертвяк струсив з себе всіх отих падлючих тварин. Потім вони знов повернулися. Тоді почалася боротьба.

Мертвяк, здавалося, дістав чудесного життя. Бурхання вітру так здійсало його, ніби хотіло занести його; можна було сказати, що він змагається й силкується втекти, та залізний нашийник держав його. Птиці відбивали всі його рухи, відступаючи, потім знов кидаючися на нього, злякані й розлютовані. З одного боку—чудні спроби утекти, з другого боку—переслідування прикованого на ланцюзі. Мертвяк, якого підштовхувало спазматичне бурхання вітру, здвигався, бився ніби в приступах гніву, відступав, ішов уперед, підіймався, падав, розганяючи

розкидану зграю. Мертвяк був палиця, зграя — порошок. Роз'яріла зграя нападала й не хотіла відмовитися від здобичу й уперто продовжувала напад. Мертвяк наче збожеволів під такою силою дзьобів, робив частішими свої сміливі удари в порожняву, що скидалися на удар каменя, прив'язаного до пращі. Моментами на ньому були всі кігті й усі крила, потім — нічого; орда зникла й одразу услід шалено поверталася. Страшна кара, що тривала й по смерті. Птиці, здавалося, скаженіли. Тільки з надр пекла могла вирватися така зграя. Удари кігтів, удари дзьобів, крикання, виривання шматків, що не були вже мясом, рипіння шибениці, дрижання скелета, вереск заржавілого заліза, крик бурі, шум і метушня — не можна уявити сумнішого бою. Боротьба злих духів проти демонів. Щось подібне до битви привидів.

Іноді, коли вітер особливо зміцнювався, повішений починав крутитися, повертаючися лицем весь час до зграї на всі боки, ніби маючи намір погнатися за птицями, і здавалося, наче його зуби намагалися укусити. Вітер був за нього, а ланцюг — проти нього, ніби темні духи втрутилися в цю справу. Гурган теж брав участь у боротьбі. То був якийсь круговорот у вихорі.

Внизу чути було незмірне гуркотання, — то шуміло море.

Дитина бачила цей сон. Враз вона почала трястися всіма своїми членами, тремтіння пройшло по всьому її тілу, вона захиталася, затрусилася, трохи не впала, повернулася, стиснула своє чоло обома руками, ніби чоло було для неї підпорою, й похмуро з розвіяним на вітрі волоссям вона почала спускатися з пригорка великими кроками, з заплющеними очима, сама майже привид; вона побігла, залишаючи позад себе всю муку цієї ночі.

VII

ПІВНІЧНА КІНЕЧНІСТЬ ПОРТЛЕНДУ

Вона бігла, поки не задихалася; вона бігла навмання, сама не знаючи куди, нестямна, бігла по снігу, по долині, в просторінь. Цей біг зігрів її. Це для неї було потрібно. Без цього бігу й без цього переляку вона була б мертва.

Коли у неї не хватило духу, вона спинилася. Але вона не наважилася оглянутися назад. Їй здавалося, що птиці поженуться за нею, що мертвяк зірветься з свого ланцюгу, може, піде в той самий бік, що й вона, й що безсумнівно й шибениця зійде з пригорка й побіжить за мертвяком. Вона боялася, що як тільки обернеться, то побачить усе це.

Перевівши трохи дух, вона знову почала бігти.

Усвідомлювати собі, що робиться, це невластиво дитині. Вона сприймала вражіння страху, що зростав у ній, але не зв'язувала їх і не робила висновків. Вона бігла, не знаючи, куди й як; вона бігла з тугою й з тяготою сна. Минуло майже три години, як її покинуто, і шлях її вперед, залишаючися цілком неясним, змінив свою ціль: спочатку вона чогось шукала, тепер бігла від чогось. Вона не почувала ні голоду, ні холоду,—їй було тільки страшно. Один інстинкт замінився другим. Утекти—про це тільки й була її думка. Утекти—від чого? Від усього. Життя здавалося їй страшною стіною з усіх боків навколо неї. Якби вона могла втекти від усього, вона б зробила це.

Але діти не знають того, як проламати в'язницю, не знають того, що зветься самогубством.

Вона бігла.

Вона бігла не знати скільки часу. Але виснажався дух, так само виснажався й страх.

Враз, наче схоплена несподіваним нападом енергії й розумінням, вона спинилася; можна було сказати, що їй стало соромно тікати; вона випростувалася, тупнула ногою, рішуче підвела голову й повернулася.

Не видно було ні пригорка, ні шибениці, ні ворон, що літали.

Туман опанував увесь обрій.

Дитина пішла своєю дорогою.

Тепер вона вже не бігла, а йшла. Сказати, що ця зустріч з мертвяком зробила її дорослою людиною, значило б надто обмежити те неясне й різноманітне вражіння, що вона пережила його. В цьому вражінні було й значно більше й значно менше від цього. Ця шибениця, значіння якої невиразно вимальовувалося в її невиявленій свідомості, залишалася для неї привиdom. Коли б вона була в таких літах, що могла б проаналізувати себе, то вона знайшла б, що в ній прокидаються тисячі різних думок; але мислення дітей безформене, і найбільше, що вони відчувають, так це гіркий присмак того невідомого для них почуття, що доросла людина назвала б обуренням.

Дитина пробігла добрих чверть милі й прошла наступну чверть милі. Враз дитина почула якісь корчі в шлункові. Гидотне явище на пригорку тепер затьмила одна думка, що шалено захопила її: їсти. На щастя в людині сидить звір; він постійно вертає її до дійсності.

А що їсти? А де їсти? А як їсти?

Вона облапала свої кишені. Машинально, бо вона добре знала, що вони порожні. Потім вона прискорила ходу. Не знаючи, куди йти, вона поспішала до можливого пристановища.

А втім, на цій сніговій рівнині не було нічого, що скидалося б на притулок.

Дитина йшла, і пустир розстилався перед нею, оголений, наскільки можна було бачити.

Та на всьому цьому узгір'ї й не було ніколи людської оселі. Тільки внизу кручі, в розколинах скелі, колись тулилися, за браком лісу для будування хатин, стародавні первісні мешканці, що мали замість зброї пращу, замість палива—сухий коров'ячий гній, замість релігії—ідола Гейля, що стояв на моріжку в Дорчестері, й замість промисловости—лови сірих коралів, що їх галли називали *plin*, а греки *isidis plocamos*.

Дитина намагалася орієнтуватися, як тільки могла. Вся наша доля власне є роздоріжжя, й вибрати напрямом дуже тяжко; а цьому маленькому творінню довелося вибирати за найгірших обставин. Але воно йшло вперед і, хоч у нього, здавалося, були крицеві ноги, воно починало втомлюватися. На цій рівнині не було ніякої стежки; а коли тут і були стежки, то тепер сніг притрусив їх. Інстинктивно воно йшло далі на схід. Гостре каміння роздряпало йому п'яти. Коли б був день, то на слідах, що воно залишало на снігу, можна було б побачити рожеві плями,—то була його кров.

Дитина не знала нічого. Вона переходила рівнину Портленда з півдня на північ, в той час, як банда, з якою вона прийшла, уникаючи будь-якої зустрічі, можливо, перехрестила її із заходу на схід. Правдоподібно, що вона втікала в якійнебудь рибальській або контрабандистській барці з якогось Еджескомбського берега, наприклад, з Сент-Катерін-Чепа або Суонкрея, щоб потім знайти в Портленді урку, яка піджидала її; вона повинна була висісти на берег в одній з вестонських бухточок, щоб знову сісти на якийсь судно в одній з істонських бухточок. Цей напрямок перерізував похрест той, що ним ішла дитина. Можливо, що через те вона й не пізнавала своєї дороги.

Портлендське узгір'я має там і там високі пригорки, що враз зрізувалися берегом і стрімко спускалися до моря. Дитина, йдучи навмання, досягла одного з таких вищих пунктів і спинилася з надією оглянути ширші простори; вона шукала побачити щонебудь. Перед нею по всьому обрїю розстилалася широка непрозора синювата темрява. Вона почала уважно розглядати її, й під пильним її поглядом вона ставала не такою неясною. В глибині далекого яра на схід, внизу під цією синюватою неясністю, подібною до рухливих й блідих валів, що скидалися на темну кручу, сталася й колихалося якийсь лахміття. Тьмяна неясність—це був туман, а ті чорні клапті—то був дим. Де є дим, там повинні бути й люди. Дитина пішла в той бік.

Вона розгледіла на якійсь відстані спуск, а у підніжжя спуску, між безформеними масами скель, що їх оповив туман, щось подібне піскуватій мілини чи довгої коси, що мабуть зв'язувала ті рівнини, які видно було на обрїї, з узгір'ям, яке він оце

перейшов. Очевидно, туди їй треба було йти. І справді, вона дійшла до Портлендського пересипу, що утворився з дилювіяльних намулів і звався Чес-Хіл.

Вона почала спускатися по схилу узгір'я.

Спуск був тяжкий і нерівний. Це був виворот того сходу, що він зробив його, щоб зійти на скелю, але не такий важкий.

Вона стрибала з каменя на камінь, ризикуючи звихнути ноги й ризикуючи зірватися в невідому безодню. Щоб не посковзнутися під час спуску по скелі й на льоду, вона хапалася руками за виступи й за кущі дикого терну, повні колючок, і всі ці колючки вганялися їй у пальці. На деякий час вона знаходила невелику приємну похилість і, спускаючись по ній, переводила дух, а потім знову починалася круча, і для кожного кроку доводилося прикладати особливих зусиль. Коли спускаєшся у провалля, кожен рух є розв'язання задачі. Під страхом смерті треба бути спритним. Дитина розв'язувала ці задачі з таким інстинктом, що можна помітити у мавпи, і з таким знанням, якому дивувався б і фігляр. Спуск був крутий і довгий. Проте вона була вже у щілі.

Помалу вона наближалася до того моменту, коли вона буде стояти на тому пересипу, що бачила його здалека.

Протягом того часу, коли вона переплигувала й спускалася з скелі на скелю, вона нащурювала уші, як чутлива лань. Вона почувала віддалеки, ліворуч слабкий і безперервний шум, що скидався на протяжний звук ріжка. Справді, в повітрі почувався рух, як вістун того страшного північного вітру, що приходить з бігуна наче в супроводі сурм. В той самий час дитина відчувала моментами на своєму лобі, на очах, на щоках ніби дотик холодних рук, що їх клали на її обличчя. То були великі замерзлі пластовні снігу, що спочатку м'яко розсівалися на просторі, потім закрутилися, сповіщаючи про хуртовину. Дитину вкрив сніг. Хуртовина, що вже більш години була на морі, починала досягати й землі. Вона поволі опановувала. Вона наближалася навкоси з північного сходу до Портлендського півострова.

КНИГА ДРУГА

УРКА НА МОРІ

I

ЗАКОНИ, ЩО НЕ ПІДВЛАДНІ ЛЮДИНІ

Хуртовина — одно із невідомих морських явищ. Це найтемніше з атмосферічних явищ, — темне в повному розумінні слова; це — якась сумішка туману й шторму, і за наших днів ще не розбираються добре в цьому феномені. Звідділя багато лиха.

Одно з найстрашніших явищ на морі — хуртовина. Особливо ж магнетична хуртовина. Бігун породжує її так само, як породжує й північне сяйво; він є і в тумані першої, як і в світлі другої, і магнетичний плин помітний як в пластовнях хуртовини, так і в струмках вогню. Хуртовини — це нервові вибухи й приступи несамовитости моря. У моря бувають свої мігрені. Можна порівняти бурі до хороб. Деякі з них смертельні, а деякі — ні; від однієї хороби можна видужати, а від іншої — ні. Сніжний гураган звичайно вважають за смертельний. Джарабія, один з Магеланових лощманів, кваліфікує його як „хмару, що вийшла з лівого боку диявола“¹.

Сюркуф казав: „в цій бурі почувается холера“.

Стародавні еспанські мореплавці прозивали цей гураган, коли йшов сніг, *la nevada*, а коли йшов град — *la helada*. На їх думку разом із снігом падали з неба й кажани.

Хуртовина властива полярним широтам. Але іноді вони доходять і, можна було б сказати, вдаряють і на країни нашого клімату, — така руйнацька сила змішана з повітряними пертурбаціями.

„Матутіна“, як ми бачили, покидаючи Портленд, рішуче пішла на великий нічний риск, якого небезпека збільшувалася через наближення завірюхи. Вона пішла назустріч цій загрози з якоюсь трагічною відвагою. Але, повторюємо, пересторог не бракувало.

¹ Una nube salida del malo lado del diablo.

СИЛЮЄТИ ПОЧИНАЮТЬ ВИЗНАЧАТИСЯ

Поки урка пливла в Портлендській затоці, море було спокійне; хвиля була майже непомітна. Дарма що океан уже потемнів, на небі було ще ясно. Вітер ледве колихав судно. Урка держалася як найближче до кручі, що була для неї добрим захистом.

На маленькій біскайській фелуці було десятеро: три чоловіки екіпажа та сім пасажирів, з них дві жінки. У світлі відкритого моря, бо відомо, що в сутіні морська просторинь робиться ясною, всі постаті тепер можна було розгледіти досить ясно. До того ж ніхто з них більш не ховався, ніхто не соромився; всі ходили вільно, говорили голосно, не закривали свого лица,— від'їзд для них був звільненням.

Тепер виявилася пістрявість цієї купки людей. Віку жінок не можна було визначити; мандрівне життя рано робить жінок старими, а нестатки накладають зморшки. Одна була з узбережної Біскаїї; друга — жінка з великими чотками — ірляндка. Вони мали апатичний вигляд нещасних. Вони, як зійшли на палубу, сіли поруч на скринях у підніжжя щогли. Вони розмовляли; ірляндська й біскайська мови, як ми сказали, споріднені. Біскайка напахтила своє волосся цибулею та базиліком. Хазяїн урки був баск із Гвіпуцкоона; один з матросів був баск з північного узбіччя Піренеїв; другий був баск з південного узбіччя, цебто обидва були тієї самої національності, хоч перший був француз, а другий — еспанець. Баски не визнавали офіційної отчизни. *Mi madre se llama montana*, „мою матір прозивають горою“, — казав аррієро Заляреус. З п'яти чоловіків, що супроводили двох жінок, один був француз із Лангедона, один був француз-провансалець, один був генуезець, один, старий, той самий, що мав широкополого капелюха без дірки для люльки, як видно, був німець, п'ятий, проводир, був баск із біскароських ланд. Це той самий, що в момент, коли дитина хотіла увійти на урку, ударом закаблука скинув місток у море. Це була людина сильна, рвачка, швидка, одягнена, як сказано було раніш, у галун, бубончики й блистки, через що його лахміття так і виблискувало; він не міг спокійно стояти на місці: він то нахилився, то випростувався, то безперестанно починав ходити по чардаку взад і вперед, як людина стурбована чи тим, що вона оце зробила, чи тим, що ждало поперед.

Ватажок банди й хазяїн урки та двоє з екіпажа — всі чотири баски — розмовляли то баскською мовою, то еспанською, то французькою, — ці три мови однаково були поширені на обох узбіччях Піренеїв. А втім, крім жінок, всі говорили трохи

французькою, і ця мова була головна для всієї шайки. Французька мова якраз з того часу починала ставати міжнародною мовою, бо їй належало середнє місце між мовами півночі з надміром приголосних і мовами півдня з надміром голосних. В Європі комерційні люди говорили французькою мовою; злодії—теж. Нагадуємо, що лондонський злодій Джеббі розумів Картуша.

Урка, з прекрасним наряддям, ішла доброю ходою; але десять осіб і значний вантаж—це було забагато для такого маленького судна.

З того, що банда знайшла собі порятунок на цьому судні, не можна було робити висновка, що в банди є щось спільне з екіпажем судна. Досить того, що власник судна був один *vasongado*, а власник банди—другий. Взаємно допомагати у цієї раси—обов'язок, що не припускає ніякісінького винятку. Баск, як ми вже казали, ні еспанець, ні француз,—він є баск і тому завжди і крізь він повинен рятувати баска. Таке піренейське братерство.

Увесь час, коли урка була в затоці, небо хоч і насумрилося, але не так, щоб стурбувати втікачів. Вони рятувалися, вони тікали, тому вони були збуджено веселі. Один сміявся, другий співав. Сміх був грубий, проте вільний, спів був дикий, проте безтурботний.

Лангедокчанин викрикував: *saucagno!* Це нарбонський засіб висловити найвище задоволення. То був напівматрос, уроденець приморського сільця Грюїссана, на південному узбіччі Клапа, скорше прісноводний матрос, ніж моряк; він звик більше керувати човнами на Базькому ставку й витягати на солончакувате й піскувате узбережжя Сент-Люсі повний риби невід. Він належав до того плем'я, що носить на голові червону шапочку, за еспанським прикладом безперестанно христиться, п'є вино з козячої шкури, з вим'я бурдюка, їсть шинку, стає навколюшки, щоб блюзнити й молитися до свого святого патрона з загрозою: „великий святий, виконай те, за що я тебе прошу, а не то я пушу камінь тобі в голову“ (*ou té feg' un pic*).

В разі потреби він міг бути корисний для екіпажа. Провансалець сидів у камбузі, підкладав торфу під залізний казанок і варив суп.

Цей суп був щось ніби горохова юшка, де риба замінювала м'ясо й куди провансалець кидав турецького гороху, нарізані квадратиками шматочки сала, стрючки червоного перцю—це була поступка ласих до провансальського супу тим, що любили свинячу юшку. Коло нього лежав розв'язаний мішок із провізією. Він засвітив якраз над головою залізного ліхтаря з лосняковими стінками, що його повішено було на гаку в стелі камбуза. Поруч, на другому гаку, колихався зимородок, що правив за флюгера.

Тоді було народне повір'я, що мертвий зимородок, повішений за дзьоб, завсігди повертає свої груди в той бік, звідкіля дую вітер.

Весь час, поки варився суп, провансалець щохвилини припадав до горлечка пляшки й ковтав потроху горілку. Це була одна з тих широких, плісковатих пляшок з вушком, що їх оплітають лозовою хворостиною й носять, повісивши збоку на поясі, чому їх тоді й називали „стеговими пляшками“. Між ковтками він мугикав одну з тих народніх пісень, що не визначаються особливим змістом: з'їжджена дорога, огорожа; на лузі проміж кущів у світлі сонця, що заходить, видно подовжену тінь воза та коня, й від часу до часу над огорожею з'являється й зникає кінець вил із сіном. Для пісні більш і не треба.

Від'їзд, відповідно до того, що у людини на серці, або на умі, викликає заспокоєння або сум. Здавалося, що всі були задоволені, за винятком найстарішого в цій купці, людини в капелюсі без люльки.

Цей старий, що, здавалося, найбільше скидався на німця, хоч він належав до тих постатей, на яких остаточно зглажено було всі національні риси, був лисий і такий поважний, що його лисина здавалася за тонзуру. Кожен раз, коли він проходив повз святу діву на носі, він здіймав свого капелюха, і тоді можна було бачити старечі надуті жили на його черепі. Щось подібне до зношеного й розірваного плаща з темної дорчестерської саржі, в який він загортувався, тільки на половину ховав одягнений на нього вузький і тісний кафтан, застебнутий до шиї, як сутана. Його руки наче самі постійно перехрещувалися на грудях і машинально складалися для звичної молитви. Його лице можна було назвати блідим; лице відбиває в собі становище душі і помилково думають, що думки не мають кольору. Це обличчя очевидячки відбивало чудний внутрішній склад, що утворився в наслідок поєднання суперечностей, деякі з них тягли до добра і деякі з них до зла; уважний спостережник пізнав би в ній таку людину, що могла іноді впасти нижче за тигра й іноді піднятися над людиною. Такий душевний хаос існує. В його лиці було щось таке, чого не можна було розгадати. Воно ховало в собі якусь особливу тайну. Видно було, що ця людина знала смак зла, вигоди, що воно приносить, та нікчемні його наслідки. На його безстрастності, може тільки зовнішній, позначилася подвійна скам'янілість, скам'янілість серця, що властива катові, й скам'янілість розуму, що властива мандаринові. Потвори на свій кшталт — особи довершені, — отже й про нього можна сказати, що він здібний був зворушитись. Кожен учений трохи скидається на труп, а ця людина була учена. Досить було поглянути на нього, щоб відгадати, що наука відбивається в жестах його особи та в складках його одягу.

Це було застаріле лице, якого серйозності суперечила ота зморшкувата рухливість поліглата, що доходила до гримаси. А в тім обличчя його було суворе. Ніякого лицемірства, та нічого й цинічного. Трагічний мрійник. Це була людина, що злочинство зробило її задумливою. З-під брів шибеника дивилися очі архієпископа. Сіре ріденьке волосся на скронях побіліло. В ньому почувався християнин, ускладнений турецьким фаталізмом. Вузловаті жили знекрашували його кістляві від худоби пальці. Його висока випростована фігура була смішна. У нього була морська хода. Він поволі ходив по палубі, не дивлячись ні на кого, з переконанням і лиховісним виглядом. Його очі якось були повні непорушного виблиску душі, що пильно прислухалася до темряви й зазнавала докорів сумління.

Від часу до часу ватажок банди, людина різка й рвачка, що ходив швидко зигзагами по чардаку корабля, підходив до нього і говорив щось на вухо. Старий на відповідь хитав головою. Можна було сказати, що блискавка радиться з нічю.

III

НЕСПОКІЙНІ ЛЮДИ НА НЕСПОКІЙНОМУ МОРІ

Дві людини на барці були дуже стурбовані — старий і хазяїн урки, якого не треба змішувати з ватажком банди; хазяїна турбувало море, старого — небо. Один не зводив очей од хвиль, другий пильнував хмари. Стан води непокоїв хазяїна; старий, здавалося, дивився тільки вгору, на зеніт. Він стежив за кожною зіркою в просвітах між хмарами.

Це був такий момент, коли ще видно й коли тільки деякі зірки починали помалу прорізувати вечірню сутінь.

Обрій був якийсь особливий. Туман набував різних форм.

Туману було більше над землею, а над морем було більше хмар.

Ще перед тим, як вийти з Портлендської бухти, хазяїн, якого непокоїло хвилювання на морі, негайно звернув увагу на всі дрібниці маневрування. Він не ждав, поки вийдуть в одкрите море. Він уважно оглянув шпід-сарвені, переконався, що нижні винти в доброму стані й підтяг шкоти у марса — обережність людини, що хоче розвинути безумну швидкість.

Урка, — це була її хиба, — врзувалася в воду спереду на піваршина більше, ніж ззаду.

Хазяїн щохвилини переходив од подорожнього компаса до компасу ухилення й дивився через обидва діоптри на ті предмети, які можна було розпізнати на березі, щоб точніше визначити напрямок вітру, якому вони відповідали. Спочатку, як він виявив, дув боковий вітер, — він нічого не мав проти цього, хоч

такий напрямок вітру трохи відхилив од наміченої дороги. Він весь час сам по змозі стояв у керма, бо йому здавалося, що тільки він може зробити все, щоб не проминути нічого й зберегти щонайбільше сил; швидкість ходи значно полегшувала керування.

Різниця між справжнім румбом і румбом позірним то більша, щопшвидше йде судно; тому спочатку здавалося, що урка пере-хоплює вітру більше, ніж це було справді. Урка не мала вітру—бакштага і не відходила далеко; а правильно визначити справжній румб можна тільки тоді, коли вітер дме ззаду. Якщо в хмарах помічають довгі смуги, що закінчуються в тому самому пункті обрїя, то цей пункт і є те місце, звідкіля йде вітер: однак цього вечора вітер декілька разів змінював напрямок, і румб залишався невиразний; тому хазяїн не покладався на сумнівні вказівки судна.

Він керував судном одночасно обережно й сміливо; брасопив реї за вітром, пильно стежив за тим, щоб не було несподіваних ухилів од курсу, не дозволяв судну надто близько підходити до берега, стежив за тим, як відносило його, нотував найменші товчки румпеля, не слускав з ока ніякої подробиці руху, нерівності в ході барки, колихань вітру, постійно держався, щоб уникнути будь-яких випадковостей, в значному відстані від берега, повз якого плив. Його очі непохитно стежили за всіма формами хвиль.

А все-таки одного разу він підвів очі до неба й намагався помітити три зірки, що були в поясі Орїона; ці зірки прозивалися Три Маги; а старовинне прислів'я давніх еспанських моряків каже: „хто бачить Трьох Магів, той недалеко від спасителя“.

Якраз в той момент, коли хазяїн підвів очі й дивився на небо, на другому кінці судна старий пробурчав про себе:

— Не видно навіть Молошної дороги, ні зірки Антареса, не зважаючи на його яскравість. Не можна розпізнати жадної зірки.

Інші втікачі були цілком спокійні.

Та коли минула перша радість визволення, всі почали відчувати, що вони в одкритому морі в місяці січні й що дме холодний вітер. Неможливо було розташуватись усім в каюті, — вона була надто тісна й крім того її завалено було вантажем і паками. Вантаж належав пасажирам, а паки — екіпажу, бо урка не була судном для розваги, а промишляла контрабандою. Пасажирам довелося розташуватись на палубі, — поступка досить легка для таких бродяг. Звичка до відкритого повітря полегшувала цим волоцюгам улаштуватися на ніч; ясні зорі — їх друзі, а холод допомагає їм спати, а іноді й умирати.

А втім, цієї ночі, як ми бачили, ясных зірок не було.

Лангедокчанин і генуезець, чекаючи на вечерю, примостилися коло жінок, у підніжжя щогли, під брезентами, що їх кинули їм матроси.

Лисий старий залишався стояти на носі, непорушний і ніби нечутливий до холоду.

Хазяїн урки від керми, де він стояв, подав якийсь гортанний виклик; дуже схожий на крик птаха, що його прозивають в Америці „вигукувачем“; на цей крик проводир банди підійшов до нього, і хазяїн звернувся до нього з такими словами: *Etcheco jaïna*. Це два баскських слова, що значать: „гірний хлібороб“, у давніх кантабрійців вони правлять за вступ до розмови про серйозні матерії й вимагають уваги.

За тим хазяїн показав ватажку пальцем на старого і між ними почався діалог еспанською мовою, проте не зовсім правильною, — це була говірка еспанських гірняків. Питання й відповіді були такі:

— Гірний хлібороб, що це за людина?

— Людина.

— Якою мовою вона говорить?

— Всіма.

— Що вона знає?

— Все.

— Яку країну він вважає за свою?

— Ніяку і всі.

— Хто його бог?

— Бог.

— Як ти його називаєш?

— Божевільним.

— Як, сказав, ти називаєш його?

— Мудрим.

— Хто він у вашому гуртку?

— Те, що він є.

— Ватажок?

— Ні.

— В таких разі, хто він?

— Душа.

Ватажок банди і хазяїн розійшлися, повернувшись кожен до своїх думок, і незабаром „Матутіна“ вийшла з затоки.

Почалося сильне морське коливання.

Море, де не було піни, мало якийсь липкий вигляд; хвилі, гребіні яких зникали в далечині при слабому світлі сутіні, мали вигляд сердитої калюжі. Там і там хвиля, плывучи на площині, утворювала розколинні й зірки, як на шклі, що на нього кинуту камінь. Між тими зірками, в центрі вертучої воронки, виблискувало фосфоричне світло, що скидалося на те, яким у ночі горять совині очі.

„Матутіна“ гордо й сміливо, як досвідчений плавець, пересікла страшне хвилювання Шамбурзької обмілини. Шамбурзька мілина, потайна перепона при виході з Портлендського рейду,

має вигляд не бар'єра, а амфітеатру. Піскуватий круг під водою, східці, висічені кругами хвиль, кругла й симетрична арена, заввишки з Юнгфрау, тільки в глибині, колізей в океані, що його може побачити тільки водолаз, як привид в прозорій глибині,— це й є Шамбурзька мілина. Там б'ються гідри, зустрічаються левіафани; там, як оповідають легенди, в глибині гігантської воронки лежать снасті кораблів, що їх захопив і потопив незмірний павук Кракен, якого називають також рибою-горою. Отака жахлива темна глибина моря.

Така страшна дійсність, невідома людині, виявляється на поверхні лише невеличкими брижами.

В дев'ятнадцятому столітті Шамбурзька мілина стала руїною.

Нещодавно збудований хвильоріз силою прибою зруйнував і розкришив це високе підводне будівництво, так само, як мол, що його споруджено в Кравзці року 1760, змінив в чверть години порядок припливів. Проте припливи будуть вічні; а все-таки вічність кориться людині більше, ніж думають.

IV

НА СЦЕНІ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ХМАРА, ЩО ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД ІНШИХ

Старий чоловік, що його ватажок банди спочатку називав безумним, а потім мудрим, не покидав носа урки. Коли пройшли Шамбурзьку мілину, його увага розділилася між небом і океаном. Він то спускав очі, то підводив їх; що особливо непокоїло його, так це північний схід.

Хазяїн доручив керму матросові, переступив через мотузний рубрик, перейшов шкафут і опинився на носі.

Він підійшов до старого, тільки не спереду. Він спинився трохи позад нього, притиснувши лікті до боків, розставивши руки, схиливши голову на один бік, витріщивши очі, високо піднявши брови й посміхаючись кінцями губ, що було ознакою цікавості, коли вона вагається між іронією й пошаною.

Старий, чи тому, що мав звичку говорити на самоті, чи тому, що він почував когось позад себе, що підохочувало його говорити, почав свій монолог, уважливо розглядаючи обшир.

— Меридіан, од якого рахують прямий схід, визначається в цьому віці чотирма зірками: Полярною, кріслом Касіопеї, головою Андромеди й зіркою Альгеніб, що знаходиться в сузір'ї Пегаса. Проте не видно ні однієї з них.

Ці слова йшли одно за одним автоматично, нерозбірно, ледве сказані й наче без усякої участі його в них. Вони вилітали з його уст і зникали. Монолог — це дим внутрішнього розумового вогню.

Хазяїн перебив його.

— Пане...

Старий, може глуховатий в той час, коли дуже замислиться, продовжував:

— Не досить зірок і занадто багато вітру. Вітер завсігди залишає свій шлях, щоб кинути на берег. Він кидається стрімко. Це залежить від того, що земля тепліша за море. Берегове повітря легше. Холодний і важкий морський вітер лине на землю, щоб замінити його. Ось чому в небесній височині вітер дме з усіх боків на землю. Треба було б точно встановити різницю між паралеллю вирахованою, що її пройшов корабель, і паралеллю припущеною на карті. Коли спостережена широчинь не відрізняється від широчини припущеної більш як на три минути на десять лье й на чотири минути на двадцять лье, то йдеш доброю дорогою.

Хазяїн уклонився йому; але старий не бачив його. Ця людина, що носила щось подібне до мантії Оксфордського або Гетінгенського університету, не змінила своєї зарозумілої й суворої пози. Вона спостерігала море, як знавець і хвиль і людей. Вона вивчала хвилі, але так, нібито хотіла вимагати серед їх шуму своєї черги для слова й навчити їх чомунебудь. З неї був і навчитель і авгур. Вона мала вигляд ученого, що має безодню премудрости.

Старий далі говорив свій монолог, і може робив це для того, щоб його слухали.

— Можна було б змагатися, коли б замість румпеля мати колесо. Коли швидкість чотири лье на годину, то тридцять фунтів тиснення на колесо можуть дати ефект у триста тисяч фунтів щодо напрямку. І ще більше, бо бувають випадки, коли колесу можна дати на два повороти більше.

Хазяїн вклонився вдруге і сказав:

— Пане...

Старий пильно подивився на нього. Голова повернулася, а корпус не ворохнувся.

— Називай мене доктором.

— Пане доктор, я— хазяїн урки.

— Добре,— відповів доктор.

Доктор,— з цього часу й ми зватимемо його так,— виявив згоду почати розмову.

— Хазяїн, у тебе є англійський октант?

— Немає.

— Без англійського октанту ти не можеш визначити височини ні спереду, ні ззаду.

— Баски,— заперечив доктор,— почали визначати височину раніш, ніж з'явилися англійці.

— Бережися олофе.

- Я вмію зменшити ходу, коли треба.
- А ти зміряв швидкість ходи судна?
- Так.
- Коли?
- Зараз.
- Яким способом?
- За допомогою лага.
- А ти подбав про те, щоб оглянути поплавець лага?
- Так.
- Пісковий годинник правильно показує тридцять секунд?
- Так.
- А ти певен, що пісок не засипав дірки між склянками?
- Так.
- А ти зробив перевірку пісового годинника вібрацією підвішеної мушкетної кулі?
- На рівній нитці з мочених конопель. Безсумнівно.
- А ти навощив нитку, щоб вона не витягувалась?
- Так.
- Ти зробив повторну перевірку лага?
- Я перевіряв пісового годинника мушкетною кулею й зробив перевірку лага гарматним ядром.
- А який діаметр у твого ядра?
- Один фут.
- Добра вага.
- Це старовинне ядро з нашої старої військової урки—la Casse de Par-grand.
- Що була в Армаді?
- Так.
- І на ній було шістсот салдатів, п'ятдесят матросів і двадцять п'ять гармат?
- Про те знає корабельна катастрофа.
- Як ти визначив силу удара води в ядро?
- Німецьким безміном.
- А ти вирахував силу удара води у віршовку, що на ній висить ядро?
- Так.
- Який результат?
- Сила удара дорівнює ста сімдесяти фунтам.
- Виходить, судно робить на годину чотири французьких миль?
- І три голяндських.
- Та це ж тільки перевищення швидкості ходи судна над шкідкістю морської течії.
- Безсумнівно.
- Куди ти керуєш?
- До відомої мені бухти між Лойолою та Сен-Сабастьяном.

— Старайся скорше стати на паралель того місця, до якого прямуєш.

— Так. Як найменше відхилу.

— Стережися вітрів і течій. Перші збуджують других.

— Зрадники.

— Без лайки. Море чує. Не ображай нікого. Задовольняйся з того, щоб стежити.

— Я стежив і стежу. Приплив в цей момент проти вітру, а зараз, коли він піде з вітром, нам це буде на користь.

— У тебе є морська мапа?

— Ні. Для цього моря немає.

— Значить, ти плаваєш на здогад?

— Зовсім ні. У мене є компас.

— Компас одно око, а мапа — друге.

— Сліпий на одно око теж бачить.

— Як ти вимірюєш кут, що між курсом судна та кілем?

— У мене є компас відхилів, а потім я вгадую.

— Вгадувати — добре, а знати — ще краще.

— Христофор¹ же вгадував.

— Коли починається туман і стрілка компасу повертається погано, тоді вже не знають, за який кінець віжок взяти вітра, й кінчаєш тим, що вже й не вираховуєш, і не виправляєш ходи судна. Осел із своєю мапою цінніший за ворожбита з його оракулом.

— Ще немає туману у вітрі, і я не бачу причин турбуватися.

— Кораблі — мухи в павутині моря.

— Тепер щодо хвиль і вітру все в досить ще доброму стані.

— Тримтять чорні крапки на хвилях — ось що люди на океані.

— На цю ніч я не віщую нічого поганого.

— Але може трапитися таке, що не знатимеш, як і виплутатись з біди.

— До цього часу все йде гаразд.

Доктор втупив очі у північний схід.

Хазяїн продовжував:

— Нам би тільки дійти до Гасконської затоки, — там я вже нічого не боюся. Ох, та що й казати. Там я у себе вдома. Я гаразд знаю свою Гасконську затоку. Ця помийниця часто лютує, та там я знаю всі глибокі місця й усі особливості dna: мул — коло Сан-Кіпріано, черепашки — коло Цізарки, пісок — коло рогу Пенас, дрібний камінь — коло Буко-де-Мімізану, я навіть знаю колір кожного з цих каменів.

Хазяїн спинився, доктор більше не слухав його.

¹ Колумб.

Доктор розглядав північний схід. На його льодовому обличчі творилося щось незвичайне. Вся сила можливого жаху відбилася на цій кам'яній машкарі. З його уст зірвався такий виклик:

— В добрий час.

Його очі, що тепер стали подібні до совиних і зовсім круглі, розширювалися з подиву в міру того, як він вдивлявся в одну крапку обширу.

Він додав:

— Напевне. Ну, що ж,—я згоджуюся.

Хазяїн дивився на нього.

Доктор почав знову, розмовляючи сам із собою або ж звертаючися до когось в безодні:

— Я кажу: так!

Він замовк, щодалі то ширше розкриваючи очі і з подвійною увагою вдивляючися в те, що він бачив, а потім почав знову:

— Воно йде здалеку, та воно знає, що воно робить.

Ту частину простору, що в ньому поринули зір і думки доктора, протилежна до заходу, освітлював широкий смерковий виблиск майже як у день. Цей сегмент, різко окреслений і оточений якимись уривками сіруватих хмар, був зовсім синій; проте його синява ближче підходила до олова, ніж до блакиті.

Доктор зовсім повернувся в бік моря й, не дивлячися на хазяїна, показав пальцем на цей повітряний сегмент і сказав:

— Хазяїн, ти бачиш?

— Що?

— Он.

— Що?

— Там.

— Синяву? Так.

— Що це таке?

— Край неба.

— Для тих, що збираються на небо,— сказав доктор.— А для тих, що збираються в інше місце, це щось інше.

І він підкреслив ці загадкові слова поглядом жаху, що загубився в темряві.

Замовкли.

Хазяїн, пригадуючи подвійну характеристику, що її дав ватажок цій людині, сам тепер ставив питання: чи він безумний, чи він мудрий.

Кістлявий і заляклий палець доктора залишався простягнутим, як присуд, на лиховісний синій край обрію.

Хазяїн почав розглядати ту синяву.

— Справді,— пробурчав він,— це не небо, це — хмара.

— Синя хмара гірша за чорну,— сказав доктор. Він додав:

— Це снігова туча.

— La nube de la nieve,— проговорив хазяїн; він наче хотів краще зрозуміти ці слова, переклавши їх на свою мову.

— А ти знаєш, що таке снігова туча?— спитав доктор.

— Ні.

— Ти зараз довідаєшся.

Хазяїн почав знову вдивлятися в обрій.

Весь час приглядаючись до тучі, він бурчав крізь зуби:

— Місяць бурі, місяць дощу, січень, що кашляє, та лютий, що плаче,— от і вся наша астурійська зима. Наш дощ — теплий. Сніг у нас тільки на горах. Там, виходить, бережися сніговини. Сніговина нічого не розбирає; сніговина — звір.

— А смерч — страхіття,— сказав доктор.

Після павзи доктор додав:

— Ось він і наближається.

Він продовжив:

— Декілька вітрів одночасно беруться до роботи. Бурхливий вітер — з заходу і вітер дуже повільний — із сходу.

— Оцей саме й є лицемір,— сказав хазяїн.

Синя туча збільшувалася.

— Якщо сніг страшний, — сказав доктор, — коли він сходить з гори, то розсуди сам, який він, коли він вдаряє з бігуна.

Його очі зробилися мов шклянні.

Здавалося, що туча зростає на його обличчі в той самий час, як і на обрії.

І він знов заговорив з відтінком смутку.

— Кожна хвилина наближає нас до фатальної години. Відкривається вища воля.

Хазяїн знову сам собі поставив питання: чи він не божевільний?

— Хазяїн,— спитав доктор, весь час не спускаючи очей з тучі,— ти багато разів плавав по Ля-Маншу?

Хазяїн відповів:

— Сьогодні вперше.

Доктор, якого поглинула синя туча і який здатний був тільки до того, щоб вбирати в себе тривогу, як губка воду, на цю відповідь хазяїна обмежився тільки тим, що злегка здвигнув плечима.

— Як так?

— Пане докторе, я звичайно плаваю тільки до Ірландії. Я їджу з Фонтарабії до Блек-Гарбовра, або до острова Акола, що складається з двох островів. Іноді я їджу до Брачіпульта, містечка на велзькому березі, тільки я завжди направляю вище островів Сцілі. Цього моря я не знаю.

— Це дуже важливо. Лихо тому, що читає океан по складах. Ля-Манш — це море, що його треба читати швидко Ля-Манш — це сфінкс. Бережися дна.

— Ми тут на глибині майже в двадцять п'ять брасів.

— Треба досягти п'ятидесяти п'яти брасів, що на захід, і уникати двадцяти, що на сході.

— Дорогою ми мірятимемо.

— Ля-Манш не таке море, як інші. Тут приплив досягає п'ятидесяти футів за високої води й двадцяти п'яти за мертвої води. І відплив тут не такий, як в інших морях. А ти, здається, дійсно збентежився?

— Цієї ночі ми будемо міряти.

— Щоб проміряти, треба спинитися, а ти не зможеш.

— Чому?

— Тому, що вітер.

— Ми спробуємо.

— Буря — це кинджал у бік.

— Ми будемо виміряти, пане доктор.

— Та ти не матимеш змоги навіть стати боком до вітру.

— Вірую в бога.

— Будь обережний у словах. Не вимовляй легковажно страшного імення.

— Я буду виміряти, — кажу я вам.

— Будь скромний. Зараз вітер почне шарпати тебе.

— Я хочу сказати, що я буду старатися вимірювати.

— Хвилі не дадуть оливу спуститися на дно, а лінь обірветься. Ах, та ти ж уперше в цих місцях.

— Уперше.

— В таких разі слухай, хазяїн.

Це „слухай“ він вимовив так владно, що хазяїн уклонився.

— Пане докторе, я слухаю.

— Візьми галси на бакборд і натягни шкоти на штирборті.

— Що ти хочеш сказати?

— Поверни ніс на захід.

— Сагамба.

— Поверни ніс на захід.

— Неможливо.

— Як хочеш. Що я говорю тобі, говорю для інших. Щодо мене, то я корюся.

— Але, пане доктор, ніс на захід...

— Так, хазяїн.

— Це проти вітру.

— Так, хазяїн.

— Це диявольська качка!

— Вибирай інші слова. Так, хазяїн.

— Це значить — судно на тортури!

— Так, хазяїн.

— Може, навіть зламати щоглу!

— Може.

— Ти хочеш, щоб я правив на захід!

- Так.
- Я не можу.
- В такому разі вправляйся з морем як хочеш.
- Коли б перемінився вітер.
- Він не зміниться за всю ніч.
- Чому?
- Цей вітер дме вдовж на тисячу двісті миль.
- Ити проти такого вітру! Неможливо.
- Ніс на захід, кажу я тобі.
- Спробую. А все таки ми відхилимося в бік.
- Це небезпечно.
- Вітер жене нас на схід.
- Не ходи на схід.
- Чому?
- Хазяїн, ти знаєш, як сьогодні для нас зветься смерть?
- Ні.
- Смерть називається сходом.
- Я буду правити на захід.

На цей раз доктор подивився на хазяїна й подивився таким поглядом, наче хотів відбити в його мозкові свою думку. Він увесь повернувся до хазяїна й виголосив повільно, склад за складом, такі слова:

— Якщо цієї ночі, коли ми будемо серед моря, ми почуємо дзвін, то судно загинуло.

Хазяїн подивився на нього здивований.

— Що ти хочеш сказати?

Доктор не відповів йому. Його зір, що ожив був на хвилину, тепер знову став таким, як і був. Його очі знову зробилися внутрішніми. Здавалося, що він і не чув здивованого питання хазяїна. Він знову пильно прислухався тільки до того, що чув у собі самому. Його губи ніби машинально вимовляли тихо, як шепотіння:

— Настав час для чорних душ обмитися.

Хазяїн зробив виразисту гримасу, що наближувала до носа всю нижню частину його лица.

— Скорше він безумний, ніж мудрий, — пробурчав він.

Він відійшов.

Але повернув ніс на захід.

А вітер зміцнювався і море піднімалося.

V

ГАРДКВАНОН

Громади густого туману, весь час змінюючи форми, носилися над морем і підіймалися одночасово скрізь на обрії, наче невидимі уста старалися надути міхи бурі. Хмари набували неспокійних форм.

Синя хмара заволокла все небо. Тепер було однаково як на заході, так і на сході. Хмара йшла проти вітру. Такі суперечності властиві вітру.

Море, що за хвилину перед тим його було покрито наче лускою, тепер мало шкуру. Такий цей дракон. Це не був уже крокодил, це був удав. Ця шкура, олив'яна й брудна, здавалася товстою й ніби морщилася. На поверхні з'являлися й лопалися бульки, розрізнені й подібні до гнійних пухирів. Піна нагадувала проказу.

Саме в цей момент урка, що її могла ще бачити здалеку покинута дитина, засвітила свій ліхтар.

Минуло чверть години.

Хазяїн шукав очима доктора, його вже не було на чардаку.

Тільки що хазяїн покинув його, доктор, зігнувши прикриту кафтаном свою незграбну постать, спустився в каюту. Там він сів на якийсь обрубок коло самого огнища; він дістав із кишені шаґреневого каламаря та портфеля з кордуанської шкіри; він витяг із портфеля складений учетверо, старий, весь в плямах і пожовклий пергамент, розгорнув цей аркуш, взяв перо з футляра свого каламаря, поклав портфель на коліна, а на портфель пергамент і при світлі ліхтаря, що освітлював каюту, почав писати на зворотній сторінці пергаменту. Струси хвиль перешкоджали йому. Доктор писав повільно.

Віддавшись цілком писанню, доктор звернув увагу на плетену пляшку, з якої провансалець куштував кожного разу, як тільки додавав перцю до юшки, наче радився з нею щодо заправи.

Доктор зацікавився цією пляшкою не тому, що вона була з горілкою, а тому, що йому впало в очі ім'я, що його було виплетено на білій лозі червоною тростиною. В каюті було досить світло, щоб прочитати це ім'я.

Доктор, перервавши свою роботу, прочитав по складах напівголосно:

— Гардкванон.

Потім він звернувся до кухаря:

— Я ще не бачив цієї пляшки. Вона належала Гардкванонові?

— Нашому нещасному товаришеві Гардкванонові? — перепитав кухар. — Так.

Доктор питав далі:

— Гардкванонові, флямандцю з Фляндрії?

— Так.

— Тому самому, що у в'язниці.

— Так.

— У Чатамській башті?

— Це його пляшка, — відповів кухар, — він був друг мені.

Я бережу її на спомин про нього. Коли то ще ми побачимося з ним? Так, це його поясна пляшка.

Доктор знову взявся за перо й почав силу-в-силу виводити на пергаменті трохи криві рядки. Він, видимо, старався писати так, щоб було якнайчіткіше. Не зважаючи на качку й дрижання рук через старість, він довів до кінця те, що хотів написати.

І закінчив вчасно, бо раптово почався шквал.

Рвачкий порив хвиль наскочив на судно, і можна було відчутти, що починався той страшний танок, що ним кораблі зустрічають бурю.

Доктор підвівся, підійшов до огнища і, якимось особливо повченому згинаючи коліна проти несподіваного качання, сушив, як міг, на огні під казанком написані оце рядки, потім знову склав пергамент у портфель і каламар у кишеню.

Огнище було добре улаштовано, як і все інше устаткування урки, і добре ізольовано, але казанок колихався. Провансалець наглядав за ним.

— Суп із риби,— сказав він.

— Для риби,— відповів доктор.

Він повернувся на чардак.

VI

ВОНИ СПОДІВАЮТЬСЯ НА ДОПОМОГУ

Не зважаючи на те, що його тривога щодалі збільшувалася, доктор зробив щось подібне до огляду ситуації, і коли б хто-небудь був коло нього, то він би почув, як з його уст зірвалися такі слова:

— Надто велика бокова качка і мала кілева.

І доктор, слухняний до закликів нікому невідомої роботи своєї думки, поринув у свої думки, як рудокопач у свою шахту.

Він замислився і одночасно спостерігав море. Спостерігати море — значить мріяти.

Починалося жакливе катування води, що її вічно мордують. Стогін виходив із усіх цих хвиль. Щось таємниче й сумне готувалося в незмірних просторах. Доктор розглядав усе, що було перед його очима, й не проминав жодної подробиці. А втім у його погляді не було нічого споглядального. Пекла не соглядають.

Величезна напруженість, ще напів захована, але ясна вже в збентеженні, що охопило обшир, щодалі то більше зростала й підсилювала вітер, хмари й хвилі. Немає нічого логічнішого й разом з тим немає нічого абсурднішого за океан. Саморозпо-рошеність становить невід'ємну частину його владицтва і один з елементів його повности. Хвиля — це безперестанне за або проти. Вона з'являється тільки для того, щоб зникнути. Один з її боків нападає, а другий визволяє. Нема нічого мрійнішого за хвилі. Як змалювати ці глибокі безодні й високі гребіні, що

змінюють один одного, що ледве існують у дійсності, ці долини, ці горби, ці вигадливі лінії? Як визначити казкову різноманітність, що відзначає купи піни? Тут усе таке, що його й описати не можна — в западинах між гребінцями, в грізному вигляді моря, в тривожному бігу, у вічній взаємній боротьбі, в світотіні, в навислих хмарах, що ладні вдарити на море, в розпадах без розриву й без перелому, в ликовісному гуркоті, що його утворює ця безумна стихія.

Вітер почав дути прямо з півночі. Не зважаючи на свою буйність, він як найкраще сприяв і був корисний для того, щоб віддалитися від Англії; хазяїн „Матутіни“ вирішив поставити вітрила. Урка неслася наче гальопом по піні, розпустивши вітрила, — вітер був ззаду; вона плигала з валу на вал божевільно й весело. Утікачі раділи й сміялися. Вони плескали в руки, вітаючи хвилі, вітер, вітрила, швидкість, утікання й невідоме майбутнє. Тільки доктор, здавалося, не бачив цього, — він думав.

Усі сліди дня вже зникли.

Якраз це був той момент, коли в дитини, що пильнувала на далекій скелі, урка зникла з очей. До цього її погляд залишався втуплений і наче прикований до судна. Який вплив цей погляд міг мати на його долю? В цю хвилину, коли віддаль затьмила урку й дитина вже не могла нічого бачити, дитина пішла на північ, а урка попливла на південь.

Все потонуло в нічній темряві.

VII

ТРЕПЕТ.

З свого боку ті, що їх відносила урка, весело і з задоволенням дивилися, як віддалялася й зменшувалася позад них ворожа земля. Потроху темна округлість океана підіймалася, ховаючи в сутіні Портленд, Пербек, Тайнгем, Кіммерідж, обидва Матраверси, довгі низки туманних скель та узбережжя, засіяне маяками.

Англія зникла. Навколо вітачів не було нічого, крім моря.

Враз настала жахлива ніч; небо почорніло й наче замкнулося над кораблем. Почав повільно падати сніг. З'явилося декілька пластовнів. Можна б сказати — духів. Нічого не видно було на просторах, де бурхав вітер. Всі відчували віроломну зраду. Тут були всякі можливості, — це була западня.

Такою могильною темрявою в нашому кліматі починається полярний гураган.

Велика чорна хмара, що знизу скидалася на гідру, нависла над океаном. Місцями її синювате черево торкалося хвиль. Там, де хмара сходилася з хвилями, утворилося щось подібне до

розірваних мішків, що тягли в себе море,—вони випускали пару й наповнялися водою. Це всмоктування підіймало тут і там над хвилями конуси піни.

Північний шторм ударив на урку, й урка ринулася в нього. Шквал і корабель пішли назустріч один одному, наче нападаючи один на одного.

В цій першій шаленій сутичці ні одного вітрила не встигли взяти на гітови, не встигли спустити фока, не взяли ні одного рифа,—такий несамовитий був наскок. Щогла тріщала й гнущася назад, наче перелякана.

Циклони в нашій північній півкулі кружляють зліва направо, в тому самому напрямку, що й стрілки годинника, з окружним рухом, що досягає шістдесяти миль за годину. Дарма що урка була цілком у волі бурхливого круговороту, проте вона держалася так, неначе в півколі було спокійно, і старалася стояти проти хвилі й підставляти ніс передньому вітрові, приймаючи справжній вітер з правого борту, щоб уникнути ударів у корму та скоса. Ці напівобережні засоби ніяк не були б корисні на випадок, коли б вітер почав дути то з того, то з того боку.

В недосяжній височині страшно ревів гураган.

Рев безодні—ніщо незрівняне з ним. Це незмірний голос звіря цілого світу. Те, що ми звемо матерією, цей недізнаний організм, ця амальгама незмірних сил, в яких іноді можна розпізнати якийсь невідчуваний намір, що доводить до трепету, цей сміливий і темний космос, цей невідомий Пан, має свій крик, крик чудний, довгий, упертий, безперестанний, він менший за слово й більший за грім. Цей крик—гураган. Всі інші голоси—співи, мелодії, зойки, слова—виходять із гнізд, барлог, злучення, шлюбів, оселі; а цей от крик, гураган, виходить із Нічого, що є Все. Інші голоси висловлюють душу вселенної, а в цьому голосі звучить душа потвори. Воно безформене, що рикає. Це нерозчленоване говорить через безмежність. Річ патетична й жахлива. Ці шуми ведуть розмову понад і під людиною. Вони то підносяться, то знижуються, то міняються, то з гуркотом утворюють хвилі, чинять усякі дикі несподіванки для розуму,—то вдарять над самим вашим ухом з уїдливістю сурми, то ви почуете хрипкий голос здалеку; запаморочливий гуркіт, що скидається на мову, та й справді—це мова; це силкування, що його робить світ, щоб заговорити, це недоречливість потвори. В цьому невиразному ревінні глухо звучить усе те, що терпить, зазнає, страждає, приймає й знову відкидає величезне темне тремтіння. Найчастіше це безумство, це подібне до нападу хронічної хвороби, це скоріше розлита епілепсія ніж діюча сила; можна подумати, що ти присутній при нападі чорної немочі в безмежному. Іноді здається, що стихія ставить свої вимоги, чинить якийсь замах відновити хаос у творінні. Іноді це скарга,—простір риде й виправдується;

це щось подібне до того, наче світ позивається; можна подумати, що всесвіт—це єдиний судовий процес; слухають, стараються вловити подані резони, страшні докази за й проти; це стогнання темряви має невідпирність силогізму. Величезна тривога для думки. Тут наявні причини, що утворили мітологію й політеїзм. До жаху цього странного гаму приєднуються якісь надлюдські обриси, що зникають, як тільки з'являються, ледве ясні евменіди, груди фурій, що вимальовуються у хмарах, майже виразні плутонівські химери. Ніякий жах не зрівняється з цим риданням, з цим реготом, з цією моторістю гуркоту, з цими питаннями та відповідями, що їх неможливо розшифрувати, з цими криками про допомогу, зверненими до невідомих спільників. Людина не знає, що робити серед таких жахливих чар. Вона схляється під загадкою драконових співів. Що розуміти під ними? Що вони визначають? Кому вони загрожують? Кого вони благають? В них чувається якась шаленість. Крик безодні до безодні, повітря до води, вітру до хвилі, дощу до скелі, зеніта до надиру, зорь до піни; вир скидає з себе намордника,—от такий цей гармидер, що його ускладнено не знати якими таємничими суперечками з нечистим сумлінням.

Балакучість ночі так само похмура, як і її мовчання. В ній чувається гнів когось невідомого.

Ніч—це присутність. Чия присутність?

А в тім треба розрізнити між ніччю й присмерками. В ночі—безумовність, в присмерках—складність. Граматика, ця логіка, не припускає однини для слова „присмерки“. Ніч—єдина, присмерків багато. Таємничий нічний туман—це щось розкидане, мимуще, разюче, загибельне. Не чувається землі,—чувається якась інша реальність.

Поети всіх часів називали це примхами хвиль.

Але примхів не існує.

Речі, що спантеличують нас і що ми зємо їх в природі примхами, а в житті—випадком, насправді передбачені уламки закону.

VIII

NIX ET NOX¹

Характерна особливість сніжної бурі та, що вона чорна. Звичайний вигляд природи підчас грози—земля або море темне, небо бліде—обернувся: небо—чорне, океан білий. Внизу—піна, вгорі—темрява. Обрій оповито млою, зеніт обтягнуто крепом. Буря нагадує середину собору, що його задраповано трауром.

¹ Сніг та ніч.

Та в цьому соборі—ніякого освітлення. Немає мандрівних огнів на гребнях бурунів, ні іскорок, ні фосфорів,—нічого, крім незірної темряви. Циклон полярний відрізняється від циклона тропічного тим, що останній засвічує всі огні, а перший навпаки—гасить їх усіх. Увесь світ несподівано робиться щелепами льоху. З цієї темряви починає падати порошок блідих плям, що затримуються між небом і морем. Ці плями не що інше, як пластовні снігу; вони носяться в повітрі, кружляють, розпливаються. Це щось наче сльози савана, що ладний ожити й починає рухатися. До сніжної бурі примішується дужий північний вітер. Питьма, покришена на білі крапки, скаженість у темряві, все сум'яття, на яке тільки здатна могила, гураган під катафалком—от що снігова буря.

А внизу двигтить океан, що таїть у собі страшні недізнані глибини.

При полярному вітрі, насиченому електрикою, пластовні снігу вмиє леденіють, і повітря наповнюється неначе картечцю. Вода кипить од цього бомбардування.

Жадного удара грому. Блискавка північних бур безмовна. Про цю блискавку можна сказати те, що іноді кажуть про кішку: „вона сипле іскри“. Тут загроджує розкрита паща, надиво невблагана. Сніжна буря—це буря сліпа й німа. Часто буває, що коли вона проходить, то кораблі стають сліпі, а матроси німі.

Вибратися з такої безодні тяжко.

А все ж помиляються, коли думають, що корабельна катастрофа абсолютно неминуча. Данські рибалки з Діска й Балезіна, ловці чорних китів, Гірн, що їздив до Берінгової протоки дослідити гирло Річки мідяних копалень, Гудзон, Мекензі, Ванкувер, Рос, Дюмон д'Юрвіль—всі вони зазнали на самому бігуні немилосердної сніжної бурі і врятувалися.

І в таку от бурю урка увійшла на всіх вітрилах і з тріумфом. Безумство проти безумства. Коли Мангомері, тікаючи з Руана, кинув свою галеру на всіх веслах, щоб прорвати ланцюг, який відгорожував Сену від Бульї, він мав таку саму завзятість.

„Матутіна“ неслася. Іноді вона так нахилилася під вітрилами, що утворювався страшний кут з морем у п'ятнадцять градусів; та її добрий випнутий кіль прилягав до хвиль наче приклеєний. Кіль твердо стояв проти поривів гурагану. Ліхтар трохи освітлював ніс судна. Туча, повна вітру, спускалася над самим океаном і щодалі то більше звужувала море навколо урки. Жодної чайки. Жодної берегової ластівки. Нічого, крім снігу. Простір хвиль був малий і страшний. Було видно три або чотири хвилі, проте, надмірних.

Час від часу блискавка червоно-мідяного кольору освітлювала ззаду темні нагромадження на обрії й в землі. І в цих спо-

логах блискавки хмари здавалися ще жахливішими. Різде освітлення в глибині, де на один момент вимальовувалися перші лави туч і далекі сліди небесного хаосу, давало можливість побачити безодню в перспективі. На цьому вогневому фоні пластовні снігу ставали чорними і, можна сказати, чорними метеликами, що літають у горні. Потім все знов згасало.

Перший вибух минув; буря, що не переставала далі гнати урку, почала гудіти хрипким басом. Це фаза гуркотання, грізне зменшення гримотіння. Не може бути нічого тривожнішого, як цей монолог бурі. Цей похмурий речитатив подібний до перерви, що її роблять таємничі ворожі сили, й показує, що в невідомому хтось стоїть насторожі.

Урка продовжувала без пам'яті свій курс. Її два верхні вітрила особливо проявляли свою діяльність. Небо й море обернулися на атрамент з фонтанами піни, що підіймалися вище за щогли. Щохвилини потоки води переливалися через палубу, як повідь, і при кожному нахиланні від бокової качки заставки то з правого, то з лівого боку робилися наче пащами, що випльовували піну в море. Жінки заховалися в каюту, а чоловіки ще залишилися на чардаку. Сніг кружляв і засліплював очі. Бризки хвиль приєднувалися до нього. Все скаженіло.

В цей момент ватажок банди, що стояв на кермі на транці, вхопившись однією рукою за ванти, а другою зірвавши з голови капелюха, махав ним при світлі ліхтаря; він гордо, задоволено, з зарозумілим лицем, з розпатланим волоссям, наче п'яний од усїєї цієї темряви, закричав:

— Ми вільні!

— Вільні, вільні, вільні!—повторили за ним утікачі.

І вся банда випросталася на чардаку, вчепившись за снасті.

— Ура!—закричав ватажок.

І банда заревла серед бурі:

— Ура!

В той момент, коли цей крик замовк серед шквалу, з другого кінця судна залунав суворий і гучний голос і сказав:

— Мовчіть!

Всі голови повернулися в той бік.

Вони пізнали голос доктора. Темрява була непроглядна; доктор притулювся до щогли, з якою зливалася його худорлява постать,—його не видно було.

Голос знову сказав:

— Слухайте!

Всі замовкли.

Тоді всі ясно почули в темряві дзвін.

ПІКЛУВАННЯ, ЩО ЙОГО ПОКЛАДЕНО НА ШАЛЕНЕ МОРЕ

Хазяїн урки, що тримав керму, приснув від сміху.

— Дзвін. Це добре. Ми женемо бакбортом. На що показує цей дзвін? А на те, що з правого боку у нас земля.

Твердий і повільний голос доктора відповів:

— У вас немає з правого боку землі.

— Є! — закричав хазяїн.

— Нема!

— Адже ж цей дзвін іде з землі.

— Цей дзвін, — сказав доктор, — іде з моря.

Трепет охопив цих відважних людей. Похмурі обличчя двох жінок з'явилися в квадратній відтуліні каюти, наче викликані два злі духи. Доктор зробив один крок уперед, і його довга чорна постать відокремилася від щогли. В нічній глибині було чути дзвін.

Доктор говорив далі:

— Серед моря, на півдорозі між Портлендом і Ля-Маншським архіпелагом, є буй, — його поставлено, щоб попереджати про небезпеку. Цього буя прикріплено ланцюгом до мілини, і він плаває на поверхні води. На буї збудовано залізну кобилицю, а на кобилицю повішено дзвона. Підчас непогоди море хвилюється, колихає буя, і дзвін дзвонить. От цей дзвін ви й чуєте.

Доктор переждав, поки перейшов вітер, що подув з подвійною міццю, і як тільки знову стало чути дзвін, сказав далі:

— Почути цього дзвона підчас бурі, коли дме північний вітер, значить — загинути. Чому? А ось чому. Коли ви чуєте дзвін, це визначає, що вітер доносить його до вас. Тепер вітер несе́ться з заходу, а Оріньянські буруни знаходяться на сході. Ви можете чути дзвін лише тому, що ви тепер між бум і бурунами. Якраз на буруни вітер і відносить вас. Ви на небезпечній стороні буя. Коли б ви були на сприятливій стороні, ви були б у відкритому, глибокому морі, на вірній дорозі, і ви б не чули дзвона. Вітер не доносить би до вас його звуку. Ви проминули б буя, навіть не знаючи, що він є тут. Ми заблудилися. Цей дзвін дзвонить на гвалт, се́бто на корабельну катастрофу. А тепер глядіть!

Весь час, поки доктор говорив, дзвін дзвонив повільно, удар за ударом, бо вітер трохи стих, і цей дзвін, переважаючися, ніби стверджував слова старого. Його можна було назвати похоронним дзвоном безодні.

Всі, затаївши дух, слухали то цей голос, то цей дзвін.

ВЕЛИКИЙ ДИКУН—ЦЕ БУРЯ

Тим часом хазяїн схопив свій рупор.

— *Cargate todo, hombres!*¹ Відчіпіть шкоти, закрийте трюм, спустіть штенкелі й нижні вітрила! Повернімо на захід! Пошукаємо відкритого моря! Ніс на буй! Ніс на дзвін! Там повинен бути простір. Ще не все пропало!

— Спробуйте,—сказав доктор.

Скажемо тут мимохідь, що цього буя із дзвоном, який був ніби морською дзвіницею, знищено року 1802. Дуже старі моряки ще пам'ятають, як вони самі слухали дзвін. Він попереджав про небезпеку, але трохи запізно.

Наказу хазяїна послухали. Лангедокчанин став за третього матроса. Помагали всі. Вітрила забрали зовсім, підтягли всі реванти, зав'язали гітови, нок-гордені й бак-гордені; поклали конопатні дорожники на стропи, що могли також правити за попередні ванти. Положили на щогли шкало; забили портові віконниці,—в такий спосіб наче огородили корабль стіною. Маневр виконано було хоч і спохвату, проте правильно. Урку приведено було до спрощеного вигляду судна, якому загрожує небезпека. Але тією мірою, як судно, стискаючи все, зменшувалося, руйнацькі сили вітру й води збільшувалися. Височінь хвиль досягала майже полярного розміру.

Гураган, як квапливий кат, почав четвертувати судно. В один момент він вчинив страшне руйнування: марселі було зірвано, обшивку розламано, боканці для грот-галса вирвано, ванти розірвано, щогли зламано,—одно слово, в гармидері нещастя все розлетілося на тріски. Товсті кодоли не витримали, хоч їх і скручено було вчетверо.

Магнетичне напруження, що особливо властиве сніжним бурям, теж допомагало ламати снасті. Вони ламалися стільки ж від току, як і від вітру. Деякі ланцюги, що зійшли з своїх бльоків, перестали маневрувати. На носі вилиці, на кормі кормові частини під натиском надміру сплющилися. Одна хвиля занесла компас разом з нактовзом. Друга хвиля занесла шлюпку, що, за чудним астурійським звичаєм, її закріплено було на крючку на бугшприті. Третя хвиля занесла бліндову рею, четверта хвиля занесла божу матір з носу й ліхтар.

Залишилася тільки керма.

Знесеного ліхтаря замінили на велику гранату, повну клоччя, що палало, та горючої смоли, й повісили її на фор-штевень.

¹ Хлопці, всі на місця!

Переламана на двоє щогла, вся закутана обірваним лахміттям, канатами, бльоками й реями, завалила палубу. Падаючи, вона пошкодила частину стінки правого борта.

Хазяїн, що весь час стояв у керми, закричав:

— Поки ми можемо керувати, ще нічого не пропало. Підводна частина держиться добре. Сокири! Сокири! Щоглу в море! Звільніть чардак!

Екіпаж і пасажери взялися до роботи з завзятістю останньої боротьби. Це було ділом декількох ударів сокири.

Щоглу викинули за борт. Чардак очищено.

— Тепер, — казав далі хазяїн, — візьміть фал і прикріпіть мене до румпеля.

Його прив'язали до румпеля.

Поки його прив'язували, він сміявся. Він кричав до моря:

— Реви, старе, реви! Я бачив ще гірше у Мачічакового рога!

І коли його прив'язали, він схопився за румпеля обома руками з тим особливим ентузіазмом, що його викликає небезпека.

— Все йде добре, товариші! Хвала Буглоській божій матері! Тепер скеруймо судно на захід!

Колосальна бокова хвиля набігла й ринула на корму. Завсігди підчас бурі буває щось подібне до хвилі-тигра, — хвилі жорстокої й рішучої, що досягає до певного місця, деякий час наче плазує на череві по морю, потім плигає, реве, скрегоче, кидається на бідолашний корабель і розбиває його вщент. Маса піни покрила всю корму „Матутіни“, і в цій сутичці води й ночі почувся тріск руйнування. Коли піна розбіглася й коли знову з'явилася корма, на ній не було вже ні хазяїна, ні керми.

Все було зірвано.

Керма і людина, що її прив'язали до неї, пішли з хвилею в ревучу безодню бурі.

Проводир банди втупив очі в темряву й закричав:

— *Te burlas de nosotros?*¹

У відповідь на цей крик обурення почувся інший крик:

— Кинемо якоря! Спасемо хазяїна!

Побігли до кабестана. Спустили якоря. Урки мають тільки одного якоря. І це закінчилося лише тим, що втратили й його. Дно було каменисте, а брижі страшенні. Кодола обірвалася, як волосок.

Якір залишився на морському дні.

З цього моменту урка стала не більш, як здобиччю моря. „Матутіну“ остаточно потрощено. Судно, що оце зараз летіло як на крилах і майже не було грізним у своєму гоні, тепер було безсиле. Жадної снасти, що її не обрубали й не зрізали. Паралізована й пасивна, вона корилася примхливому лютованню

¹ Ти глузуєш з нас.

хвиль. Кілька хвилин, і замість орла—каліка,—таке можна бачити тільки на морі. Вітер на просторах щодалі ставав страшніший. Буря—це неймовірні легені. Вона безнастанно збільшує темряву до тієї міри, коли немає вже нюянсів,—до чорного. А дзвін розпачливо дзвонив серед моря, наче його розкачувала якась грізна рука.

„Матутіна“ йшла напризволяще хвиль,—пробка має такі рухи на воді. Вона вже не пливла, а тільки держалася на воді. Здавалося, що кожної хвилини вона не від того, щоб перевернутися животом врівень з водою, як мертва риба. Що її рятувало від такої загибелі, так це її корпус, що добре зберігся і що був зовсім непроникливий для води. Жадна внутрішня обшивна дошка не піддалася хвилям. Не було жадної щілини, жадної розколини, жадної краплі води не просочилося в трюм. На щастя, бо аварія торкнулася й помпи, й вона стала непридатна для роботи.

Урка незграбно танцювала на хвилях. У палубі були конвульсії діяфрагми, що хоче виблювати. Здавалося, що вона хоче скинути з себе плавців. А вони, безсилі, чіплялися за снасті, за обшивні дошки, за поперечини, за рустови, за сезені, за уламки зовнішньої обшивки, якої цвяхи роздирали їм руки, за покривлені рідерси,—одне слово за всі мізерні останки старого судна. Від часу до часу вони прислухалися. Звуки дзвона ставали щодалі, то тихші. Здавалося, що він був так само в агонії; дали його удари були вже тільки переривистим хрипінням. Потім і хрипіння припинилося. Де ж вони були тепер? На якій відстані вони були від буя? Дзвін лякав їх, а мовчання жахало. Північний вітер гнав їх на шлях, може, безповоротній. Вони почували, що їх жене новий скажений порив вітру. Судно, що гинуло, несло в темряву. Сліпа швидкість,—нічого нема страшнішого. Вони почували безодню перед собою, під собою, над собою. Це вже не був біг,—це було падання.

Несподівано, серед страшного гармидеру сніжного туману з'явилася щось червоне.

— Маяк!—закричали люди „Матутіни“, що зазнали катастрофи.

XI

КАСКЕТИ

Це й насправді був Каскетський маяк.

В сімнадцятому столітті маяк був щось подібне до земної лучниці на морському березі. Архітектура башти була розкішна й вигадлива. Там було багато балькончиків, балюстрад, баштиць, комірчин, альтанок, флюгерів. Її прикрашали ліпні голівки, статуї, віття з листям, закрутки, круглі горбики, фігури й фігурки,

картуші з написами. *Rax in bello*¹, — виголошував Едістонський маяк. Замітимо мимохідь, що це проголошення миру не завжди обезбрювало океан. Зістенлей повторив той самий напис на маяку, що він збудував його своїм коштом у дикій місцевості перед Плімутом. Закінчивши маякову башту, він замкнувся в ній і вирішив спробувати її в бурю. Налетіла буря й знесла маяк і Зістенлея. Крім вигадок з каменя, були вигадки з заліза, міді, дерева. Слюсарі робили рельєфні прикраси, а теслярі—вигадливе різбарство. Скрізь, по боках маяка, видавалося вмазане в стіну між арабесками різноманітне знаряддя, корисне й некорисне, коловороти, талі, бльоки, жердини, драбини, вантажні крани, рятувальні крючки. На верхів'ї маяка, навколо відбивних стекол, на майстерних слюсарних підставках стояли величезні залізні канделябри, куди вставляли шматки просмоленого канату—світильні, що уперто горіли й не гасли під усякий вітер. З гори до низу башту прикрашали морські стяги, корогви, вимпели, драпування, лицарські прапори, запони, що підіймалися з ратовища на ратовище, з яруса на ярус, змішували всякі кольори, всякі форми, всякі герби, всякі сигнали, всякі бешкети аж до маячного ліхтаря і підчас бурі уявляли веселе хвилювання лахміття навколо палаючих лучниць. Це зухвальство світла на краю безодні було подібне до виклику й підносило сміливість у тих, що зазнавали корабельної катастрофи. Але Каскетський маяк не належав до цієї категорії маяків.

За тих часів це був простий старий варварський маяк, такий, яким його збудував Генріх I після загибелі „Бланш-Неф“: на вершині скелі, під залізним наметом палало огнище,—жар за ґратами, а полум'я далеко розвівалося по вітру.

Єдине удосконалення, що його мав цей маяк після дванадцятого століття, це був прироблений року 1610 до ґрат з огнем ковальський міх, що його рухало зубчасте колесо з кам'яними гирами.

Пригоди морських птахів коло цих старовинних маяків були трагічніші, ніж біля сучасних маяків. Птахи зліталися, притягнені світлом, кидалися й падали на палаюче вугілля; видно було, як вони там плигали—наче чорні духи корчилися в пеклі; а іноді вони падали з-за ґрат на скелю осмалені, покалічені, сліпі, як біля лямпи напівспалені мухи.

Для судна, що має снасті, володіє всіма ресурсами таке лажу й кориться стерничому, Каскетський маяк може бути корисний. Він кричить: бережися! Він попереджає про небезпеку від рифу. А для корабля, що в нього все зруйновано, цей маяк тільки страшний. Паралізований і бездіяльний, без опору проти божевільного тиску хвиль, без захисту проти поривів вітру, він, як

¹ Мир у війні.

риба без плавників, як птах без крил, іде туди, куди жене його вітер. Маяк показує йому останню безодню, сигналізує місце загибелі, освітлює похорони. Він — свічка у труни.

Освітлити невблагану безодню, попередити про неминуче — не може бути трагічнішою іронією.

XII

ДВОБИЙ З РИФОМ

Нещасні люди, що їм загрозувало лихо на „Матутіні“, відразу зрозуміли це потайне глузування, додане до катастрофи. Поява маяка спочатку підбадьорила їх, а потім пригнітила. Вони не могли нічого зробити, ні за що взятися. Про хвили можна сказати те саме, що й про королів. Люди — їх підданці, люди — їх жертви. Вони повинні зносити всяке їхнє божевільство. Північний вітер гнав урку на Каскетський маяк. Вона йшла на нього. Не було змоги опиратися. Її швидко відносило на підводний риф. Почували, що дно підіймається; зондування, якби можливо було вжити зонда, дало би не більше, як три або чотири сажні глибини. Бідолахи чули глухе ревіння води в підводних розколинах глибокої скелі. Вони розпізнавали внизу маяка наче темну траншею між двома гранітними виступами, вузький прохід в страшну дику бухточку, що, як можна було здогадуватися, була повна людських скелетів та останків кораблів. Це були скорше щелепи печери, ніж вхід до порта. Вони чули тріск огнища на верхів'ї скелі в її залізних ґратах; похмурий багровий відсвіт освітлював бурю; сутичка полум'я й граду баламутила густий туман; чорна хмара й червоний дим боролися, — змія проти змії, шматки вугілля літали по вітру і пластовні снігу починали наче тікати перед несподіваною атакою іскорок. Рифи, спочатку затушковані, тепер ясно окреслилися, як безладня куча скель із шпилями, гребінцями й кряжами. Яскраві вогневі лінії визначали шпилі, а криваві відблиски вогню — похилості. Тою мірою, як вони наближалися, виступ рифу виростав і лиховісно підіймався.

Одна з жінок, ірляндка, розпачливо перебирала чотки.

Замість хазяїна, що був і стерничим, залишився ватажок, який став за капітана. Баски знають всі гори й море. Вони сміливі над безоднями й спритні при катастрофах.

Вони підійшли, вони от-от торкнуться рифу. Враз вони так наблизилися до величезної скелі на півночі Каскета, що та несподівано закрила маяк. Видно було тільки скелю й десь позад неї світ. Ця скеля в густому тумані скидалася на велику чорну жінку з вогневим очіпком.

Ця скеля, що недобре вславилася, прозивалася Бібле. Вона знаходиться на північному Соці рифу, а інша скеля, що зветься Етак-о-Гільмет, знаходиться на південному.

Ватажок подивився на Бібле й закричав:

— Потрібна людина, що погодилася б прикріпити кабельтов на скелі! Є хто, що вміє плавати?

Ніякої відповіді.

Ніхто на борту не вмів плавати, навіть матроси, — а втім, таке невміння часто буває у моряків.

З борта звисилася перекладина, що тільки з одного боку трималась на цвяхах. Ватажок ухопив її обома руками й сказав:

— Поможіть мені.

Перекладину одірвали. Вони могли тепер користуватися з неї як хотіли. З оборонного знаряддя вона стала нападним.

Це була досить довга балка, вирізана з дуба, ціла й міцна; вона могла правити за спосіб для нападу й підпорою, підмогою для ваги та тараном проти башти.

— Дружно! — крикнув ватажок.

Всі шестеро стали поруч, спершися на уламок щогли, й держали балку горизонтально за борт і прямо як спис проти боку рифа.

Маневр був небезпечний. Напасти на гору — це зухвальство. Поворотний удар міг скинути всіх шістьох у море.

Це був один з різноманітних моментів боротьби з бурею. Після гурагану — підводний риф; після вихоря граніт. Вони мали діло то з невпійманим, то з непохитним.

Це була одна з тих хвилин, коли сивіє волосся.

Риф і судно, — вони повинні були зіткнутися.

Скеля терпляча. Риф ждав.

Набігла безладна хвиля. Вона поклала кінець чеканню. Вона підхопила урку знизу, підняла її, з хвилину розхитувала її, як праща коливає кидальне знаряддя.

— Держися! — закричав ватажок. — Адже ж це тільки скеля, а ми — люди.

Балка була наготові. Шестеро людей злилися з нею як одно. Гострі шкворені балки кололи їм плечі, та вони їх не почували.

Хвиля кинула урку прямо на скелю.

Зіткнулися.

Зіткнулися під безформеною хмарою піни, що ховає всі такі катастрофи. Коли ця хмара впала в море і хвилі відійшли від скелі, всі шестеро людей лежали на чардаку; зате „Матутіна“ бігла впоодвж рифа. Балка видержала добре й визначила напрямок судна. Минуло декілька секунд, хвилі неслися нестримно, і Каскети залишилися позаду урки. „Матутіні“ на момент не загрожувала безпосередня небезпека.

Такі випадки можливі. Але цього маневра можна вжити тільки один раз,—його не можна було повторити. Балка була в морі. Сила удара вирвала її з людських рук і викинула за борт, і вона згнула в хвилях. Одірвати другу балку—значило б поспувати тамберси.

Гураган знову підхопив „Матутіну“. Тепер Каскети здавалися на обрії безформеною масою. Ніхто не має такого збентеженого вигляду, як риф у подібних випадках. В природі буває, особливо в царині невідомого, що там, де видиме доповнюється невидимим, здається, наче похмурі непорушні профілі незадоволені з того, що здобич од них вислизнула.

Такий вигляд мали Каскети, коли „Матутіна“ втікла від них. Маяк, віддаляючися, бліднів, мерк, потім зник.

Це зникання світла справляє тяжке вражіння. Густий туман застилав світло, що тепер стало розсіяним. Проміння розлилося в незмірних просторах. Полум'я розпливалося, боролося, поринало, губило форму. Можна сказати, що воно потонуло. Огнище стало недогарком,—це було тільки тьмяне й бліде тремтіння. Навкруги ширилося коло відбитого світла. Нічна глибина наче поглинула світло.

Дзвін, що був загрозою, замовк; маяк, що був загрозою, зник. А все ж, коли зникли ці дві погрози, стало ще страшніше. Один був голосом, другий був полум'ям. Вони мали в собі щось людське. Їх не стало,—залишилася безодня.

XIII

ЛИЦЕ В ЛИЦЕ З НІЧЧЮ

Урка опинилась як тінь у безмірній темряві.

„Матутіна“, врятувавшись від Каскет, носилася з хвилі на хвилю. Момент загибелі було відрочено, але вона лишалася в хаосі. Вітер гнав її навкосо; нею керували тисячі примхливих хвиль; на ній відбивалися всі хитання їхнього божевільства. Вона вже майже не зазнавала кілевої качки,—страшна ознака агонії судна. Розбиті кораблі знають тільки бокову качку. Кілева качка—конвульсії боротьби. Тільки керма може повернути судно проти вітру.

Підчас бурі, а особливо снігової завірюхи, море й ніч кінчають тим, що зливаються, змішуються і робляться як дим. Туман, вихор, вітер, сковзання в усіх смислах, ніякого пункту підпори, ні хвилини відпочинку, вічне повторення, безодня одна за однією, не видно ніякого обр'ю, чорний глибокий простір позаду,—так урка пливла вперед.

Визволитися від Каскетів, викрутитися від рифу,—це була перемога людей, що зазнали корабельної катастрофи. Це

здивувало їх. Але вони не кричали „ура“; в морі неможливо двічі робити тієї самої нерозсудливості. Кидати виклик там, де не кидають зонда, це тяжко.

Відпихнути риф,—цим вони виконали щось неможливе. Вони закам'яли. Та потроху вони почали сподіватись. Такі невтомні ілюзії душі. Немає такого лиха, яке б, навіть у найкритичніші моменти, не побачило в своїх глибинах невимовного виблиску надії. Ці нещасні не просили ні про що більше, як про те, щоб сказати собі, що їх врятовано. Вони ладні вже були десь у середині себе натякнути, що це так.

Але, в нічній темряві враз з'явилося щось жахливе. З лівого боку повстала, вималювалася й виділилася на туманному фоні висока темна маса, вертикальна, з прямими кутами, чотирикутна башта безодні.

Вони жахливо дивилися на неї.

Шквал ніс їх прямо на неї.

Вони не знали, що це таке. То була скеля Ортак.

XIV

ОРТАК

Знов почалися рифи. Після Каскетів—Ортак. Буря—не артист, вона груба й всемогутня й не різноманітить своїх засобів.

Темрява невичерпана. Ніколи немає кінця її западням і віроломності. Людина швидко вичерпує свої ресурси. Людина виснажується, а безодня—ні.

Погляди всіх, що були на урді, повернулися до ватажка, поклавши на нього всі свої сподіванки. Він міг тільки здвигнути плечима,—похмуро призирав до власного безсилля.

Граніт серед океана—це скеля Ортак. Риф Ортак—весь із одного куска підноситься на вісімдесят футів заввишки понад хвилями, що весь час борються проміж себе. Тут розбиваються хвилі й кораблі.

„Матутіна“, що уявляла з себе не що інше, як плавучу руїну, неслася просто на цю скелю, як раніш ішла на іншу скелю. Нещасні, що хвилину тому вважали себе за врятованих, знову вдалися в одчай. Корабельна катастрофа, що вони залишили були її позад себе, знову з'явилася перед ними. Риф знову входив із моря. І тут нічого неможливо було зробити.

Каскети це вафельова дошка з тисячею перегородок, а Ортак—стіна. Зазнати корабельної катастрофи біля Каскетів—значить бути розщепленим, а біля Ортаку—розчавленим.

Але був ще один шанс.

Біля стрімких скель,—а Ортак стрімка скеля,—хвиля, як і ядро, не робить рикошетів. Удар тут простий. Це—приплив,

потім відплив. Вода доходить до скелі валом, а відходить назад хвилею.

В подібних випадках питання життя й смерті полягає ось у чім: коли вал донесе судно до самісінької скелі, він розіб'є його там,—воно загинуло; а якщо хвиля повернеться раніш, ніж судно діткнеться до скелі, то вона підхопить його,—судно врятовано.

Хвилина хоробливої тривоги! Бідолахи розпізнали в п'їтмі величезну високу хвилю, що йшла на них. Докуди вона потягне їх? Якщо хвиля розіб'ється об корабель, вони закрутяться у скелі й розіб'ються. А як вона пройде під судно...

Хвиля пройшла під судно.

Вони зітхнули вільно.

Та як повернеться хвиля? Що зробить з ними поворотна хвиля?

Поворотна хвиля віднесла їх назад.

Минуло декілька хвилин, і „Матутіна“ була поза водами рифа. Ортак зник, як раніш зникли Каскети.

Це була друга перемога. Вдруге 'урка дійшла до самісінької загибелі і вчасно відійшла.

XV

PORTENTOSUM MARE ¹

Тим часом густий туман навалювався на нещасних, що пливли куди їх гнав вітер. Вони не знали, де вони були. Вони ледве бачили на декілька кабельтових навколо урки. Не зважаючи на те, що град, що падав як справжнє каміння, примушував усіх нахилити голови, жінки вперто відмовлялися зійти в каюту. Немає таких розпачливих, що не хотіли б зазнати корабельної катастрофи під одкритим небом. Коли близько до смерті, то здається, що стеля над тобою є кришка труни.

Хвилі щодалі підіймалися вище й ставали короткими. Коли хвилі стають вище, це показує на тісноту. В тумані певний характер хвилювання води визначає протоку. І справді, вони пливли вздовж Орін'ї, хоч і не знали про це. Між Ортаком і Каскетами на заході та Орін'ї на сході море звужене й стиснене, і такий стиснений стан моря визначає й стан бурі в цьому місці. Море страждає, як і все інше, і там, де воно страждає, воно гнівається. Такий фарватер страшний.

„Матутіна“ була якраз у такому фарватері.

Уявіть собі під водою мушлю черепахи завбільшки з Гайд-Парк або Єлісейські Поля, в якій кожна низина—мілина, а кожна

¹ Жахливе море.

опуклість—підводний риф. Такий доступ до Орінї з заходу. Море прикриває й ховає це знаряддя корабельної катастрофи. Хвилі розбиваються об оці вершки підводних порогів, скачуть і піняться. В тиху погоду море клекоче, а в бурю—тут хаос.

Бідолахи помітили це нове ускладнення, тільки не вміли пояснити його. Потім вони враз зрозуміли. Блідий просвіток з'явився в зеніті, бліді проміні світла потроху розлилися й на море, і сивовате освітлення виявило з бакборта довгу лаву порогів в напрямку на схід; на них ішов порив вітру і гнав перед собою судно.

Ці підводні скелі й були Орінї.

Що це були за пороги? Всі тремтіли. Вони затремтіли б ще більше, коли б який голос одповів їм: Орінї.

Немає такого острова, що його було б так захищено від наближення людини, як Орінї. Під водою і над водою вона має люту сторожу, в якій Ортак за вартового. На заході—Бюру, Сотерью, Анфрок, Ніангль, Фон-дю-Крок, Жюмель, Грос, Кланк, Егільоні, Врак, Фос-Мальер; на сході—Сокет, Гомо Фльоро, Бріонбете, Кестлінг, Кроклігу, Фурш, Со, Нуар - Пют, Купі, Орбю. Що ж це все за страховиття? Гідри? Так, з породи рифів.

Один з цих рифів зветься Вут (ціль), наче для того, щоб показати, що на тому місці кінець путі.

Це нагромадження рифів, напівзахованих водою й нічною, мало вигляд простої темної смуги, якоїсь плями на обрії.

Корабельна катастрофа—це найвищий ступінь безсилости. Бути майже біля землі й не бути в силах досягти її, плавати й не бути в силах керувати, мати щось під ногами, що здається твердим і що насправді крихке, бути одночасно повним життя й повним смерті, бути полоненником просторів, бути замурованим між небом і океаном, мати над собою безмежність, як в'язницю, мати навколо себе неосяжний рух вітру і хвиль і бути схопленим, зв'язаним, паралізованим—цей сум і вражає й дратує. Здається, що чуєш глузування недосяжного ворога.

„Матутіна“ пливла трохи вище Орінї, і це сприяло їй; але її відносило до північної кінечности, що для неї було фатальним. Північно-західний вітер, як натягнений лук пускає стрілу, гнав судно до північного рогу. Якраз у цій частині, трохи на цей бік гавані Корбелет, є місце, що його моряки північного архіпелагу прозивають „Мавпою“.

Мавпа—swinge—якийсь скажений потік. Низка окремих воронок на глибині утворює низку вирів. Коли відпустить вас один, підхопить вас другий. Корабель, що його піймає мавпа, крутиться від спіралі до спіралі, доки який гострий камінь не проб'є йому корпусу. Тоді розбите судно спиняється, корма підіймається над водою, ніс поринає, безодня довершує своє круження навколо

корабля, поринає корма, і все кінчається. Круги піни розширюються й розпливаються, й на поверхні моря видно тільки там і там декілька бульбашок — останні віддихи задушених під водою.

На всьому Ля-Манші три найнебезпечніші мавпи: одна, що в сусідстві з відомою піскуватою мілиною Джірджер-Сандс, друга, що в Джерсеї між Піньонне і рогом Нуармоном, і мавпа Орінї.

Місцевий лоцман, коли б він був на борту „Матутіни“, попередив би бідолах про нову небезпеку. Замість лоцмана вони мали інстинкт. У крайній небезпечі прокидається наче ясновідіння. Високі каскади піни носилися вповдовж берега в скажених поривах вітру. Неначе мавпа плювалась. Безліч барок попало в її тенета. Не знаючи, що це таке, вони наближалися з жахом.

Як обігнути цей ріг? Жадних засобів.

Так само, як вони дивилися, коли з'явилися Каскети, потім коли з'явився Ортак, тепер дивилися вони, як підіймалася кінецьність Орінї. Це були наче три гіганти один за одним. Ряд страшних двобоїв.

Харібда й Сціла — їх було тільки дві. Каскети, Ортак і Орінї — їх три. Урка вже торкалася краю мавпи. Перший удар, що захопить їх, потягне її за собою. Це одна перейде хвиля, і все кончено.

Несподівано урку відкинуло назад наче ударом титанового кулака. Хвиля стала сторч під судном і повернулася, відкинувши уламки його в кудлі піни. Під таким ударом „Матутіну“ відігнало від Орінї.

Вона знов опинилася в відкритому морі.

Звідкіля ж прийшла ця допомога? Од вітру.

Напрямок гурагану несподівано перемінився.

Раніше гралася ними хвиля, тепер настала черга вітру. Од Каскетів вони визволилися самі, перед Ортаком несподівану зміну зробила хвиля; перед Орінї це зробив вітер. Він раптом перескочив з півночі на південь.

Південний вітер прийшов на зміну північного вітру.

Морська течія — це вітер у воді; вітер — це течія в повітрі; ці дві сили посварилися, і в вітра з'явилася примха вирвати у морської течії її жертву.

Південний вітер почався з вихору. Бідолахи на кораблі, що зазнав катастрофи, завжди мають тільки сердитих помічників. „Матутіну“ навально потягнуто було в відкрите море за рештки такеляжу, як втопленницю за волосся. Вітер грубо поводився з тими, кого він рятував. Він ставав у послузі, лютуючи. Це була поміч без жалости.

Напіврозвалене судно від такого грубого поводження визволителя остаточно було розбито.

Град, такий великий і такий твердий, що ним можливо було набивати мушкет, сипався на судно. При кожному колиханні хвилі ці градинки качалися по палубі, як більярдні кулі. Урка, що її ледве видно було над водою, зовсім загубила свою форму під хвилями, що падали на неї, і під бризками піни. На кораблі кожен турбувався за себе.

Кожен чіплявся за що тільки можна було. Після кожного нападу моря було сюрпризом знову знайти всіх на чардаку. У деякого лице було обідране уламками дерева.

На щастя, одчай має міцні руки. Рука дитини від жаху ступається з такою ж силою, як і рука гіганта. Жах робить жіночі пальці кліщами. Молода дівчина, коли дуже злякається, може встромити свої розові нігті в залізо. Вони чіплялися, держалися, вдержувалися. Але кожна хвиля приносила їм загрозу змити їх.

Несподівано доля принесла їм полегшення.

XVI

НЕСПОДІВАНА ПРИЄМНІСТЬ ЗАГАДКИ

Гураган разом вщух.

Не було вітру ні з півночі, ні з півдня. Шалені сурми просторів замовкли. Смерч упав з неба, без попереднього зменшення, без переходу, і наче сам раптом зник у безодні. Не знати більш, куди він дівся. Пластовні снігу замінили град. Сніг почав падати поволі.

Не було більше хвиль. Море стало рівне.

Такі несподівані зміни властиві сніжним бурям. Як тільки вичерпується електричний ток, все заспокоюється, навіть хвилі, що підчас звичайних бурь часто довго зберігають зворушення. Тут ні. Ніякого продовження гніву у хвилях. Як стомлений робітник, хвиля засинає відразу. Це майже суперечить законам статички, але не дивує старих лоцманів, бо вони знають, що в морі бувають усякі несподіванки.

Це явище спостерігається навіть і в звичайних бурях, та тільки рідко. Так, у наші дні, підчас пам'ятного гурагану 27 липня 1867 р., в Джерсеї, вітер, після того, як лютував протягом чотирнадцяти годин, відразу впав до повного штилю.

Через декілька хвилин навколо урки не було нічого, крім поспулої води.

В той самий час навкруги не можна було нічого розпізнати, бо остання фаза сніжного гурагану подібна до першої. Все, що було видно в конвульсіях метеоричних хмар, знову зробилося каламутним; бліді силуети злилися в неясну масу, й безмежна п'ятьма насунулася на барку з усіх боків. Ця стіна ночі, це кругове замикання, це нутро циліндра, якого діаметр щохвилини

зменшувався, оточували „Матутину“ і з лиховісною повільністю суцільного льоду, що замикається, грізно збігалися. В zenіті — нічого, туманний дах, огорожа. Урка була наче на дні глибокого колодязя безодні.

Море в цьому колодязі було як калюжа розтопленого олива. Вода більш не колихалася. Похмура непорушність. Ніколи океан не буває такий страшний, як тоді, коли він нагадує став.

Скрізь було мовчання, заспокоєння, засліплення. Тиша в природі мабуть є безмовність. Останні короткі хвилі пливли вздовж бортів. Чардак тримався на воді горизонтально, ледве похитуючись. Декілька уламків помалу моталися. Шкаралупа гранати, що була замість ліхтаря і в якій горіло просмолене клоччя, не коливалася більше на бугшприті й не кидала вже горючих крапель в море. Вітер, що залишився ще в хмарах, більше не шумів. Сніг падав густий, м'який, трохи косий. Не чути було кипіння піни. Спокій темряви.

Цей відпочинок, після такого лютування й таких пароксизмів, подав нещасним, що були так довго за іграшку для стихії, не виразно приємне почуття. Їм здавалося, що життя їх уже перестало бути сумнівним. Вони бачили навколо себе й над собою якусь згоду на те, щоб їм врятуватися. Вони знову почали надіятися. Все, що лютувало, тепер заспокоїлося. Для них це явилось ознакою миру. Їх нещасні груди могли вільно передихнути. Вони могли випустити з рук кінець шворки чи дошку, за які вони держалися, підвестися, випростатися, триматися на ногах, ходити, рухатися. Вони почували себе невимовно спокійними. В темній глибині бувають такі відчуття раю, підготування до чогось іншого. Було ясно, що вони остаточно поза шквалом, поза піною, поза вітром, поза скаженістю, — від усього цього вони вільні.

Відтепер всі шанси були за них. За три—чотири години прийде день, їх помітить якийнебудь корабель, що йтиме в морі, й візьме їх із собою. Найстрашніше минуло. Вони повернулися до життя. Найважливіше було продержатися на воді, доки буря зовсім перестане. Вони говорили собі: цього разу — кінець.

І враз вони дізналися, що й насправді кінець.

Один з матросів, баск із півночі, на ймення Гальдеазун, пішов в трюм за канатом, потім повернувся й сказав:

— Трюм повний.

— Чого? — спитав ватажок.

— Води, — відповів матрос.

Ватажок закричав:

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те хочу сказати, — відповів Гальдеазун, — що за півгодини ми підемо на дно.

ОСТАННІЙ ЗАСІБ

В кілі була розколина. Шлях для води був готовий. Коли саме? Ніхто не міг сказати. Чи це було тоді, коли їх прибило до Каскет? Чи це було перед Ортаком? А може це було підчас качки на міліні на захід од Орїньї? Напевне, що вони торкнулися „Мавпи“. Їх ударило в підводну частину і вони не помітили цього серед сильної качки, що трясла їх. В остовпінні не почуввають уколів.

Другий матрос, баск з півдня, що звався Аве-Марія, і собі зійшов у трюм і, повернувшись, сказав:

— Вода в кілі заввишки на два вари.

Це приблизно шість футів.

Аве-Марія додав:

— За сорок хвилин ми потонемо.

А де проходила вода? Цього не було видно: Трюм був затоплений. Маса води, що заповнювала його, закривала розколину. Судно мало щілини в корпусі в якійсь частині, нижче вантажної ватерлінії, швидше в підводній частині. Неможна було знайти її. Неможливо було її полагодити. Мали рану й не могли перев'язати її. А в тім вода прибувала не дуже швидко.

Ватажок закричав:

— Треба викачувати.

Гальдезаун відповів:

— У нас уже немає водотяга.

— Тоді, — відповів ватажок, — будемо пливсти до землі.

— А де ж земля?

— Я не знаю.

— Я теж.

— Але вона ж повинна десь бути?

— Так.

— Нехай хтонебудь веде нас до неї, — відповів проводир.

— У нас немає лоцмана, — сказав Гальдеазун.

— Тоді ти візьми стерно.

— У нас уже немає стерна.

— Ми зробимо з першої балки, що потрапиться нам. Цвяхів! Молоток! Швидше за струменти!

— Теслярська скринька у воді. У нас немає струментів.

— А все ж будемо керувати, не важно — куди!

— Так у нас немає стерна.

— А де шлюпка? Кинемося в неї. Підемо на веслах!

— У нас немає шлюпки.

— Будемо гребти на уламках судна.

— У нас немає весел.

— Тоді на вітрилі!

— У нас немає вже вітрила, немає й шоглі!

— Зробимо шоглу з обапола, зробимо вітрило із брезенту. Видеремося звідділя. Покладемося на вітер!

— Так і вітру немає.

І справді, вітер покинув їх. Буря пройшла, і цей відхід її, що вони вважали його за свій порятунок, став тепер на їхню загибель. Упертий південний вітер скажено погнав би їх до якогонебудь берега, випередив би воду, може доніс би їх ласкаво до якої піскуватої мілини, і вони потрапили б на неї раниш, ніж потонули б. Швидкий порив гурагана допоміг би їм досягти землі. Немає вітру, немає більш і сподіванки. Вони гинули тому, що не було гурагану.

Ясно було, що стан безпорадний.

Вітер, град, шквал, вихор — це таке безладне військо, що його можна перемогти. Бурю можна взяти, бо в неї не вистачає зброї. Є засоби проти лютої, що завжди сама себе відкриває, рухається даремно й часто помиляється. Однак нічого неможливо зробити проти штилю. Немає випуклости, за яку можливо було б ухопитися.

Вітри — це атака козаків, держіться добре, й вони розвіються. Штиль — це кліщі ката.

Вода, не кваплячись, проте без перерви, нешвидко й невідвратно прибувала в трюмі, і в міру того, як вона прибувала, судно осідало. Це відбувалося дуже поволі.

Пасажири з „Матутіни“ почували, як помалу над ними викривається найбезнадійніша з катастроф, — катастрофа бездіяльності. З лиховісним спокоєм вони чекали моменту невідвотної загибелі. Повітря не колихалося, море не ворушилося. А непорушність — це щось невблагане. Безодня мовчки поглинала їх. Через товстий шар німої води безгнівно, безстрастно, індуферентно, несвідомо й без зацікавлення лиховісний центр земної кулі притягував їх до себе. Жах і спокій змішувалися. То не була вже роззявлена паща хвилі, подвійні щелепи удару вітру й удару моря, загрозили, широко розкритий рот смерчу, пінявий апетит брижів; під цими нещасними був не знати який чорний роззів безмежного. Вони почували, що поринають в спокійну глибину, що є смерть. Височина борта, що судно мало його над водою, зменшувалася, — от і все. Можливо було розрахувати, за скільки хвилин вона зникне. Це була цілковита протилежність тому, коли топить приплив. Не вода підіймалася до них, а вони поринали в неї. Вони сами копали собі яму. Їх власна вага була гробокопачем.

Їх карав не людський закон, а закон природи.

Сніг падав далі, і через те, що судно не рухалося, то ця біла корпія лягала на чардаку скатеркою й покривала корабель саваном.

Трюм щодаді ставав важче. Не було жадних засобів припинити течу. У них не було навіть черпака. Їм потрібно було світло; вони запалили три чи чотири лучниці і заткнули їх в щілини, як могли. Гальдеазун приніс декілька старих шкіряних відер, — вони хотіли вичерпати воду з трюма і утворили ланцюг; але відра були негодящі: у одних шкура розпоролася, у других прорвалося дно, й вода вилівалася з них по дорозі. Невідповідність між тим, що прибувало, і тим, що виливали, була смішна. Прибувала бочка води, а виходила шклянка. Іншого наслідка й не могло бути. Це були витрати скупого, що спитувався вичерпати мільйон по копійках.

Ватажок сказав:

— Полекшимо судно!

Підчас бурі прикріпили канатами декілька скринь, що були на чардаку. Їх було прив'язано до уламків щогли. Розв'язали канати і скотили скрині в воду через вибій у борті. Один з цих валіс належав жінці-біскааянці, яка не могла втриматися, щоб не вигукнути гірко:

— Прощавай, мій новий капор, підбитий ярко-червоною матерією! Ох, мої білі панчохи з берестового мережева! Ох, мої срібні сережки, що я ладналася ходити в них до церкви!

Чардак очистили, залишалася каюта. Її було дуже завалено. В ній був, як пам'ятають, вантаж, що належав пасажирам, і паки, що належали матросам. Вантаж витягли й теж викинули в море.

Витягли й паки й скинули їх в океан.

Почали вичищати каюту. Ліхтар, езельгофти, барила, мішки, діжечки й діжки з водою, казанок з юшкою — все пішло в море.

Відкрутили гайки у залізної пічки, що давно потухла, зняли й саму пічку, підняли на чардак, дотягли до вибою й викинули за борт.

Послали у воду все, що тільки можливо було відірвати від обшивки, — рідерси, ванти, розбитий такеляж.

Від часу до часу проводир брав лучницю, водив нею по цифрах, що їх визначено було на носі корабля, й дивився, коли настане катастрофа.

XVIII

ОСТАННІЙ СПОСІБ

Полегчена барка поринала повільніше, а все ж поринала безупинно. Безнадійність стану була така, що не допомагали ні засоби, ні пал'ятиви. Вичерпали останній засіб.

Вони загубили останню сподіванку на порятунок. Їм залишилося шукати щастя тільки в цій темряві. Вони це зрозуміли. Це було сумне прояснення, й за ним одразу повернувся жах.

Вони закричали до доктора:

— Ти! Ти! Нема більш нікого, крім тебе! Ми коримося тобі!
Що треба робити? Кажі.

Доктор відповів:

— Скільки часу нам залишається ще?

Гальдеазун подивився на цифри, що показували височінь води, й відповів:

— Трохи більше за чверть години.

— Добре, — сказав доктор.

Низький дах каюти, на який він спирався, став для нього наче за стіл. Доктор вийняв з кишені каламаря, перо й портфель, з якого дістав пергамент, той самий, на якому декілька годин тому він написав з двадцять косих і стиснутих рядків.

— Посвітіть, — сказав він.

Сніг, падаючи як піна водоспаду, погасив одну за другою усі лучниці. Залишилася тільки одна. Аве-Марія витягнув її й, тримаючи цю лучницю в руках, став поруч доктора.

Доктор заховав портфель у кишеню, поклав на каюту перо й каламар, розгорнув пергамент і сказав:

— Слухайте.

Тоді, серед моря, на цьому старому судні, що все знижувалося й нагадувало хиткий поміст могили, доктор почав статечно читати, — здавалося, що його слухала вся темрява. Всі ці засуджені на смерть схилили навколо нього свої голови. Полум'я лучниці ще більше підкреслювало їх блідість. Те, що читав доктор, було написано на англійській мові. Іноді, коли хтось кидав на нього несміливий погляд, ніби бажаючи пояснення, доктор спiniaвся й повторював прочитане перед тим місце то французькою, то еспанською, то баскською, то італійською мовою. Чути було приголомшене ридання й глухі удари кулаками в груди. Судно поринало далі.

Закінчивши читання, доктор поклав пергамент на дах каюти, взяв перо й на білому полі, що він зберіг його внизу під текстом, підписався:

— Доктор Гергардус Геестемюнде.

Потім, звертаючись до всіх, сказав:

— Підійдіть і підпишіться.

Підійшла біскайнка, взяла перо й підписалася: Асунціона.

Вона передала перо ірландці, яка, не вміючи писати, поставила хреста.

Доктор поруч з хрестом написав:

— Барбара Фермой, з острова Тіріфа, в Ебюдах.

Потім він протяг перо до ватажка шайки. Ватажок підписався: Гаіздора, сарта! Під ватажком підписався генуезець: Джіанджірате.

Лангедокчанин підписався: Жак Катурз, на прізвище Нарбонець.

Провансалець підписався: Люк-П'єр-Капгаруп, з Магонського острогу.

Під цими підписами доктор написав таку примітку:
„З трьох людей екіпажа хазяїна хвиля знесла в море,— залишилося двоє й вони підписалися“.

Обидва матроси припасували свої підписи під цією приміткою. Баск з півночі підписався: Гальдеазун. Баск з півдня підписався: Аве-Марія, злодій.

Потім доктор сказав:

— Капгаруп!

— Тут, — сказав провансалець.

— У тебе пляшка Гардкванона?

— Так.

— Дай її мені.

Капгаруп випив останній ковток горілки й протяг пляшку докторові.

Води в трюмі збільшувалося й судно щодалі то поринало глибше. Борти чардака, помітно похилені, покрили тонкий шар хвиль, які щодалі збільшувалися.

Всі скупчилися на одному краю судна.

Доктор висушив чорнило підписів на вогні лучниці, згорнув пергамент щільніше, ніж діаметр шийки пляшки, і всунув його в пляшку. Він крикнув:

— Пробку!

— Я не знаю, де вона поділася, — сказав Капгаруп.

— Ось кінець білого непросмоленого троса, — сказав Жак Катурз.

Доктор заткнув пляшку тросом і сказав:

— Смоли.

Гальдеазун пішов на ніс, погасив клоччя, що горіло в гранаті, зняв її з фор-штевня й приніс до доктора, до половини повну киплячої смоли.

Доктор утопив шийку пляшки в смолу і потім витяг її. Пляшку, в якій містився пергамент, що його підписали всі, було заткнуто й просмолено.

— Готово, — сказав доктор.

І з усіх цих уст вийшло невизначне белькотання всіма мовами, сумний катакомбний крик:

— Нехай буде так!

— Mea culpa¹.

— Asi sea!²

— Aro rai!³

— Амінь.

Доктор повернувся спиною до своїх товаришів по злочину й нещастю й зробив декілька кроків до борта. Підійшовши до

¹ Моя провина.

² Нехай буде так.

³ В добрий час (простонародня романська мова).

борта судна, він пильно подивився в безмежність і з глибоким почуттям вимовив:

— Bist du bei mirh?¹

Він говорив мабуть до якогось привида.

Судно поринало далі.

Позад доктора стояли всі задумливі. Вони не згиналися, вони схилилися. В їх каюті було щось мимовільне. Вони спускалися, як спускається вітрило, коли немає вітру. Не знати, який спокійно-поважний відблиск, що йшов із безодні, позначився на цих злочинних лицах.

Доктор повернувся до них. Яке б не було його минуле, цей старий був величній перед кінцем. Велике мовчання, що оточувало його, збентежило його, проте не приголомшило. Це була людина, якої неможливо було захопити розполохом. В ньому почувався спокійний жах.

Цей старий і задумливий бандит безсумнівно мав постать жерця. Він сказав:

— Будьте уважні.

З хвилину він пильно дивився у простір і додав:

— Тепер уміро.

Потім він узяв лучницю з рук Аве-Марія й потряс нею.

Полум'я злетіло з лучниці і зникло в нічній темряві.

Доктор кинув за ним у море й лучницю.

Лучниця згасла. Останнє світло зникло. Залишалася тільки незмірна невідома темрява. Це було щось подібне до того, як закривається могила.

Доктор один залишився стояти. Пластовні снігу задержувалися на ньому, обліплювали його білими сльозами й робили його видимим на темному фоні. Здавалося, що статуя говорить із темряви.

Він спустив очі. Всі голови були під водою. Ніхто не підвівся. Вони так і потонули.

Доктор взяв у праву руку пляшку, що лежала на каюті, й підняв її над головою.

Судно потонуло в морі. З хвилину над водою був його тулуб, потім голова, потім тільки рука, що держала пляшку, неначе вона показувала її безмежності.

І ця рука зникла. Глибоке море було рівне, як бочка з маслом. Сніг падав далі.

Щось виплило на поверхню й попливало в темряві по воді. То була засмолена пляшка, — її піддержувала лозова оболона.

¹ Чи ти зі мною?